

Tartu Ülikool
Filosoofia ja semiootika instituut
Semiootika osakond

GENIUS LOCI AVALDUMISED TARTU-(KON)TEKSTIS

Magistritöö

Rene Kiis

Juhendaja prof. Timo Maran

Tartu

2021

Sisukord

SISSEJUHATUS	4
1. Uurimuse paigutus laiemas kontekstis	6
1.1. Kirjandus uurimismaterjalina	7
1.2. Keskkonna mõjust inimesele	9
1.3. Kultuurimälu ja autokommunikatsioon	10
1.4. Maastik ja autokommunikatsioon	12
2. Kohavaim ehk <i>genius loci</i> Christian Norberg-Schulzi fenomenoloogilises käsitluses	15
2.1. Koha vaim.....	16
2.2. Looduslikud kohad ja inimtekkelised asundused.....	17
2.3. Romantistlik, kosmiline ja klassikaline <i>genius loci</i>	21
2.4. Tartu <i>genius loci</i> eelneva valguses.....	24
3. <i>Genius loci</i> käsitlusi teiste autorite pilgu läbi.....	28
3.1. Norberg-Schulzi <i>genius loci</i> käsitluse kriitiline retseptsioon	28
3.2. <i>Genius loci</i> tänases arhitektuuridiskursuses	30
3.3. Kohatunnetus ja kohavaim	31
3.4. Henri Broms ja <i>genius loci</i>	33
3.5. Kaasmaalaste peegeldusi	36
4. Kuidas mõista Tartu vaimu?.....	42
4.1. Linn kui (kultuuri-)tekst.....	45
5. Andmebaasi „Tartu ilukirjanduses“ märksõnade kvantitatiivne analüüs.....	47
5.1. Kohamärksõnade kvantitatiivne analüüs.....	48
5.2. Tartu linnaosade kvantitatiivne analüüs.....	52
5.3. Muude märksõnade kvantitatiivne analüüs	53
5.3.1. Kohad ja teed.....	54
5.3.2. Sündmused ja tähtpäevad.....	55
5.3.3. Linnaelu	56
5.3.4. Meeleseisundid ja tunded	57
5.3.5. Aistingud ja tajumused	58
5.3.6. Inimesed.....	59
5.3.7. Tegevused	60
5.3.8. Asjad ja vahendid.....	61
5.3.9. Loodus.....	62
5.3.10. Tartu aastaajad.....	63

5.3.11.	Tartu ajastud, sümbolid ja suhted teiste linnadega.....	65
5.4.	Kvantitatiivse analüüsi kokkuvõte	66
5.4.1.	Enamkasutatud muud märksõnad.....	66
5.4.2.	Kohamärksõnad ja muud märksõnad koos.....	68
6.	Kvalitatiivne analüüs märksõnale <i>Tartu vaim</i>	69
6.1.	Tartu vaim elab agulis	70
6.2.	Tartu vaim ja loodus.....	72
6.3.	Tartu vaim käib ülikoolis ja kohvikus	74
6.4.	Tartu vaimu ajalooline dimensioon ja kemplus Tallinnaga.....	77
6.5.	Tartu vaimu personifikatsioone	80
6.6.	Tartu vaimu teisi määratlusi ja seoseid.....	82
6.7.	Kvalitatiivse analüüsi kokkuvõtte.....	84
	KOKKUVÕTE	86
	SUMMARY	88
	Kirjandus	90

SISSEJUHATUS

Käesolev töö on ajendatud küsimusest – mida õieti tähendab Tartu vaim, kellest nõnda palju on kirjutatud ja räägitud? Küsimuse edasine lahkamine viib aga selleni, et tuleb vastata ka küsimustele – mida tähendab teoreetiliselt kohavaim ehk *genius loci*? ning kuidas suhestuvad omavahel kohvaim ja Tartu vaim? Lisaks on vaja seda vaimu ka kuskilt otsida, sest kui tunnetuslikus plaanis piisab võibolla lihtsalt Toomel jalutamisest ja Tartu õhu sissehingamisest, siis akadeemiline plaan nõuab uurimiseks materjali. Selleks materjaliks on käesolevas töös valitud kirjandus Tartu linna kohta, mida on alates 2005. aastast koondanud Tartu Linnaraamatukogu projekt „Tartu ilukirjanduses“. Kirjandus on sääraseks uurimiseks hea pinnas seetõttu, et jätab oma loojatele loodavate seoste suhtes üsna vabad käed, võimaldades seega talletada õige mitmekesiseid tähendusi ja kujutlusi.

Töö teoreetilisteks lähtepunktideks on ühelt poolt fenomenoloogilised ruumiuringud, mida esindab Christian Norberg-Schulz, ning teisalt kultuurisemiootika teoreetiline raamistik, mida esindab käesolevas töös peamiselt Juri Lotman. Tartut vaadeldakse seega ühelt poolt kui „(linna)ruumi“, aga teisalt ka kui „(kultuuri)teksti“, mis kokku teevad võimalikuks Tartu iseloomustamise nii füüsilisel kui ka mentaalsel tasandil. Mõeldes sellele, kuidas suhestuvad omavahel linn kui ruum fenomenoloogilisest vaatepunktist ning linn kui kultuuritekst kultuurisemiootilisest vaatepunktist, võib teha järgnevad tähelepanekud. Esiteks on linn kui tajutud ruum linna kui kultuuriteksti aluseks ja taustaks, sest kui poleks esimest, poleks ka teine sellisel määral võimalik, kuidas linna-teksti kultuurisemiootikas üldiselt mõtestatakse. Teisalt võib öelda, et linna kui kultuuriteksti tähendusväli on tunduvalt laiem ja mitmekülgsem kui tajutava linnaruumi oma. Tajutav linnaruum on siiski mingil määral konkreetne nähtus, mis hõlmab küll üsna laia spektrit nähtusi, nagu näiteks paiga loodustingimused, linna struktuur ning seda moodustavate rajatiste iseloom ning omavaheline kooskõla, kuid ei sisalda endas midagi, mida inimene n-ö teisest maailma nurgast poleks võimeline kohapeal tajuma. Linn kui kultuuritekst on seevastu kultuurispetsiifiline nähtus, mis osaliselt hõlmab endas ka linna kui tajutava ruumi omadusi (näiteks linna tüüpiline ilmastik, linnaosade struktuur jms), kuid teisalt koosneb suuresti nähtustest, millele saab ligi vaid läbi kultuurikonteksti – nendeks on näiteks kohalik folkloor, linna müütilised ja ajaloolised tähendused, oluliste inimeste legendaarsed tegemised ning ka kõik kujutlused, mis on linnale antud läbi erinevate kunstiliste praktikate.

Linnaruumi fenomenoloogilist tähendust saab uurida, analüüsides linna ja tema asukoha füüsilisi omadusi ning nende omavahelist suhet. Linna kui kultuuriteksti analüüsimiseks tuleb aga pöörduda linna kohta käivate tekstide poole, mida käesolevas töös esindavad osaliselt akadeemilised kirjutised, osaliselt populaarteaduslikud kirjutised ning kõige mahukamalt ilukirjanduslikud tekstid, mis Tartut puudutavad. Seejuures tulevad just ilukirjanduses kõige enam esile erinevad kujutlused, mis kõik panustavad Tartu-teksti tähendustesse ning moodustavad ühe tema peamistest sümbolitest – ettekujutuse Tartu vaimust.

Töö on struktureeritud kuueks suuremaks peatükiks ning nende alapeatükkideks. Esimesed neli peatükki tegelevad teoreetilistega küsimustega kultuurimälust, kohavaimust, Tartu vaimust ja Tartu tekstist. Töö viimased kaks peatükki keskenduvad Tartu ilukirjandusliku teksti empiirilisele uurimisele. Esimesest peatükist leiab töö teoreetilise paigutuse kirjanduse, koha ja kultuurimäluga seotud lähenemiste hulgas. Teine peatükk käsitleb Norra arhitektuuriteoreetik Christian Norberg-Schulzi fenomenoloogilist teooriat *genius loci*-st ning mõtestab Tartu kohavaimu selles raamistikus. Kolmandas peatükis vaatlen teiste, nii kodumaiste kui ka välismaiste, autorite käsitlusi *genius loci*-st. Neljas peatükk vaatleb Tartu vaimu kajastumist kultuuriloolistes, akadeemilistes ja populaarteaduslikes kirjutistes ning pöörab tähelepanu linna kui kultuuriteksti mõtestamisele. Viiendas peatükis analüüsin kvantitatiivse meetodiga „Tartu ilukirjanduses“ andmebaasi kaht märksõnastikku, milleks on kohamärksõnad ja muud märksõnad ning toon välja kõige esindatumad teemad. Viimases peatükis analüüsin kvalitatiivselt märksõnaga „Tartu vaim“ markeeritud tekste.

1. Uurimuse paigutus laiemas kontekstis

Ruum kui uurimuse primaarne objekt, mitte kui selle vältimatu taustsüsteem, tõusis laiemalt sotsiaal- ja humanitaarteadlaste fookusesse läinud sajandi 60ndatel, mida tuntakse täna kui *ruumilist pööret* (Westphal 2011: x). Teadlik orienteeritus ruumisuhete uurimisele kirjandusteadustes (ja humanitaarias laiemalt) tõi esile palju uusi interdistsiplinaarseid lähenemisi, mille hulka kuuluvad näiteks kirjanduslik geograafia, kirjanduslik kartograafia, geofilosoofia, geopoeetika ja geokriitika (Tally Jr.: ix). Lisaks eristab kirjandusuuringute traditsioon peale eelmainitute veel ka ökokriitikat ja ökopoeetikat (Bouvet, Posthumus 2016: 385).

Uurides mingit konkreetset geograafilist kohta läbi erinevate kirjanduslike representatsioonide, on tegemist eeskätt *geokriitilise* uurimusega. Geokriitika üheks tähtsaks lähtealuseks on multifokaalsus ehk erinevate autorite ja vaatepunktide paljusus. Tihti peale on geokriitilised uurimused just linnade kajastusi analüüsinud, kuid seda üsna praktilistel põhjustel – linnakeskkonnad kui sotsiokultuuriliselt väga kontsentreeritud kohad on läbi erinevate tekstide kõige mitmehäälselt ja tihedamalt kujutatud (samas).

Saksa semiootik Ernest W. B. Hess-Lüttich seob ruumilise pöörde mõiste Michel Foucaulti 1967. aastal peetud loenguga „Des espaces autres“ (pr k „teised ruumid“) (Hess-Lüttich 2012: 3). „Teise“ uurimisega seondub ka Westphali tähelepanek, et esimeseks süstemaatilisemaks kirjandusuurimuslikuks suunaks, mida ruumilise pöördega nõrgalt siduda saab, on *imagoloogia*, mis keskendus eeskätt võõra ja Teise kujutamise uurimisele tekstides, kuid ruumi kujutamise analüüs polnud selles siiski esiplaanil (Westphal 2011: x).

Hess-Lüttich juhib ka tähelepanu, et ruumiline pööre on kirjandusteadustesse toonud omajagu segadust. Näiteks tuleks vahet teha topograafilisel pöördel (mis tegeleb ruumi kultuuriliste ja tehniliste representatsiooni-skeemide ja vahenditega) ning topoloogilisel pöördel (mis kirjeldab kirjanduslikke ruume ja ruumiliste struktuuride kasutamist esteetilises loomingus). Teisalt muudab ruumist rääkimise segaseks asjaolu, et ruumi mõistet on defineeritud läbi matemaatika, geomeetria, fenomenoloogia, sotsioloogia, kognitiivteaduste, psühholoogia, tajuteooria, kultuuriuuringute, kirjandusteaduste ja kommunikatsiooniuuringute. Ruumi mõiste on leidnud sedavõrd laia kasutust, et esineb sadades erinevates kontekstides (Hess-Lüttich 2012).

Ruumiline pööre ei tähenda seejuures, et fookus läheb pelgalt narratiivilt üle geograafiliselt identifitseeritavatele kohtadele, vaid et see pöörab tähelepanu ruumi kultuurilisele representeerimisele üldisemalt (olgu kaartidel või kirjanduses). Keel mitte pelgalt ei kirjelda ruumi, vaid läbi keele ka *konstrueeritakse* ruum ja selle suhted. Topograafiline pööre fokuseerib eeskätt ruumi vormilisele representeerimisele; sellal kui topoloogiline pööre seab esiplaanile üldised ruumi kirjeldusmehhanismid ja suhted. Näiteks teede kaart ei ütle eriti palju topograafilises mõttes, kuid on kõnekas topoloogilises mõttes (samas).

Tänaseks tähistab ruumiline pööre kirjandusteadustes üsna erineva vaatepunktiga lähenemisi:

- 1) *Fenomenoloogiline* perspektiiv pöörab tähelepanu ruumisuhete tajumise subjektiivsetele modaalsustele ning teeb neist järeltusi sotsiaalsete standardite ja kultuuriliste väärtuste kohta;
- 2) *Kartograafiline* perspektiiv analüüsib kirjanduslike ruumide ja reaalsete ruumide vahelisi suhteid;
- 3) *Topograafiline* perspektiiv analüüsib kirjanduse sisemist ruumistruktuuri kui kujuteldavat geograafiat, mis kajastab näiteks karakterite sotsiaalseid praktikaid ja võimusuhteid;
- 4) *Topoloogiline* perspektiiv uurib laiemalt ruumisuhete tähendust kirjanduses ja kultuuris, nähes ruumis omaette märgisüsteemi, millele ehitub meie sotsiaalne reaalsus (samas).

Hess-Lüttichi välja toodud suundadest seostub käesolev töö kõige enam fenomenoloogilise perspektiiviga, kuivõrd Tartu-teksti analüüsi eesmärgiks on välja tuua Tartu domineerivamad kultuurilised väärtused ning „Tartu vaimu“ kui kultuurisümboli tähenduskihid ja võimalikud seosed Tartu füüsilise ruumi elementidega.

1.1. Kirjandus uurimismaterjalina

Projekti „Tartu ilukirjanduses“ koondunud tekstid, mis saavad käesolevas töös Tartu-teksti ja Tartu vaimu analüüsi aluseks, on valdavalt ilukirjanduse vallast. Kunstilisi tekste mõistetakse kultuurisemiootikas seejuures kui *sekundaarseid modelleerivaid süsteeme*, mida Lotman defineerib järgnevalt: „Süsteeme, mille aluseks on loomulik keel ja mis omandavad täiendavaid pealisstruktuure, luues sel moel teise astme keeli, on otstarbekas nimetada sekundaarseteks modelleerivateks süsteemideks“ (Lotman 1991: 9). On veel oluline, et „kunsti kui modelleeriva süsteemi sisuks on tegelikkuse maailm, mis on tõlgitud meie teadvuse keelde, mis omakorda

on tõlgitud antud kunstiliigi keelde“ (samas). Säärase tegevuse tulemus on kunstiliste vahenditega ümberkodeeritud reaalsus, mis on küll loomuliku keele pinnale rajatud, kuid on sellest keerukama struktuuriga (samas: 47).

Kunstiliste tekstide struktuuri eripäradest tuleneb muu hulgas asjaolu, et need on informatsioonilises mõttes väga ökonoomsed, nagu kirjutab Lotman artiklis „Inimesed ja märgid“:

Kunstiteoste puhul köidab meid nende esteetiline mõjujõud. Kuid neile võib läheneda ka teiselt, tavatumalt vaatekohalt: kunstiteosed on äärmiselt ökonoomsed, võimsad, tõhusalt korraldatud moodused informatsiooni säilitamiseks ja edastamiseks. Mõnigi nende üpris hinnaline omadus on unikaalne ja muudes inimese poolt seni loodud informatsioonikondensaatorites ja -edastajates teda ei esine. (Lotman 2000: 90)

Kunstiliste tekstide eripäradest tuleneb veel asjaolu, et „modelleerides piiramatu objekti (tegelikkust) lõpliku teksti vahenditega, asendab kunstiteos oma ruumiga mitte kujutatava elu osa (õigemini öeldes mitte ainult osa), vaid ka kogu elu tema terviklikkuses“ (Lotman 1991: 78). Kuna aga kunstiliste tekstide „tõed“ ei välista üksteist sellisel viisil, mida võib täheldada näiteks reaalteaduslike tõdede puhul (samas: 134), siis „lõppkokkuvõttes reprodutseerib kunstiline mudel tegelikkuse niisuguse olulise tahu, nagu on seda ta ammendamatus ükskõik millises lõplikus interpretatsioonis“ (samas: 178). Nagu on resümeerinud Ülle Pärli: „Kunstiline mudel on avaram ja samas tegelikkust tihendav ja koondav, see ei ole mitte niivõrd analüütilise vaatluse tulemus, kuivõrd subjektiivse intuiitse tõe väljendus, mis jätab ruumi mitmetähenduslikkusele“ (Pärli 2018: 283).

Tartu vaimuga on sel kõigil niipalju pistmist, et sedagi on otstarbekam näha kui „kunstilist tõe“, mille omaduste hulka kuulub lõpliku tõe puudumine ning mis seejuures genereerib enesele aja jooksul juurde uusi kunstilisi tõlgendusi, mis aga ei kustuta vanu tõlgendusi, vaid asetuvad vanade kõrvale. Tartu vaim on semiootilises mõttes tekst, kuid mitte kindlate piiridega objekt, vaid tekstiline väli. Ning nagu kirjutab Rein Raud: „Tekstilisus on raam, milles leiab aset intertekstuaalsus, koht, kus kodeerida, de- ja rekodeerida, luua ja diskvalifitseerida väljendust ja tõlgendust valitsevaid reegleid, norme ja harjumusi“ (Raud 2018: 105). Tartu vaimu ja Tartu-teksti analüüsimisel ja kirjeldamisel tuleb aga silmas pidada sedagi, et „kirjeldamisel teksti korrastatus kasvab, informatiivsus seevastu kahaneb“ (Lotman 1991: 260). Elusa Tartu vaimu leiab pigem ikkagi Tartu tänavatelt, parkidest, majadest, loodusest ja kõige enam tartlastest, mitte ehk tekstidest. Kirjelduse ja analüüsi tarbeks tuleb aga just viimaste poole pöörduda.

1.2. Keskkonna mõjust inimesele

Ühes oma viimastest artiklitest käib Lotman välja mõtte, et primaarseid keeli, millel rajaneb kultuur, on tegelikult kaks:

Geneetiliselt ehitatakse kultuuri üles kahe primaarse keele baasil. Üks neist on loomulik keel, mida inimene kasutab igapäevasuhtluses. [...] Teise keele loomus pole nii selge. Jutt on ruumi struktuursetest mudelist. Igasugune inimtegevus on seotud ruumi klassifikatoorsete mudelitega, selle jagamisega „omaks” ja „võõraks” ning mitmesuguste sotsiaalsete, religioossete, poliitiliste, sugulus- ja muude sidemete ülekandmisega ruumiliste suhete keelde. (Lotman 2016: 211)

Tegemist on kahe olemuslikult erineva süsteemiga, kuivõrd loomulik keel on diskreetse iseloomuga, „ruumi keel“ aga kontinuaalne. Diskreetse süsteemi puhul on primaarseks tähendus kandjaks segment ehk märk; tekst ehk segmentide jada aga sekundaarne. Kontinuaalse süsteemi puhul on vastupidi ning terviklik mõte „eksisteerib hajusalt teksti n -mõõtmelises semantilises ruumis (maali lõuendil, laval, ekraanil, rituaaliaktis, sotsiaalses käitumises või unes). Seda tüüpi tekstide puhul esindab tähendust just tekst kui tervik, üksikute komponentmärkide eristamine on raskendatud ja sageli kunstlik“ (Lotman 1991: 219).

Ruumi mõju aitab mõtestada ka Ungari filosoofi Michael Polanyi käsitus „vaikivast teadmisesest“ ja „vaikivatest märkidest“. Ta pani nimelt tähele, et inimeste teadmiste spekter on tegelikult laiem kui inimeste võime kõiki oma teadmisi väljendada. Tema järgi on mõistlik vahet teha teoreetilistel (intellektuaalsetel) teadmistel ning praktilistel (kehalistel) teadmistel. Faktilised teadmised (teadma *midagi*) on märkidega hästi vahendatavad, kuid praktilised teadmised (teadmine *kuidas*) on seevastu ajaga kogunenud oskused, mille terviktähendus moodustub kõikide erinevate nüansside koostoimest (Polanyi 2009).

Võib oletada, et inimese keskkonnataju ja keskkonnaga kohastumine suhestub paljuski Polanyi „vaikivate teadmiste“ ja „vaikivate märkide“ skeemiga (Maran 2020: 2205). Nii näiteks õpib parasvöötmes üles kasvanud inimene oma nooruses ära, mis tunne on talvel jää peal kõndida ning kuidas end sellistes tingimustes püsti hoida. Talve lõppedes õue minnes paneb ta aga tähele, et õhus on *kevade lõhna*. Millest täpselt kevade lõhn koosneb, seda ei saa jällegi mõistlikul viisil ammendavalt seletada, sest kevade lõhn on kontinuaalse ruumi keele „vaikiv märk“.

Teisalt saab oluliseks seegi, mis võimalusi maastik ja keskkond selles elavatele olenditele üldse pakuvad. Selles valguses on oluline James J. Gibsoni välja pakutud „võimaldavuste“ mõiste,

mis juhib tähelepanu keskkonna omadustele, millega eluvormid tähenduslikke suhteid loovad. Keskkonnal on selles elavate eluvormide vaatepunktist omad väärtused ja tähendused. Maapind mõjutab näiteks seda, kuivõrd võimalik on eluvormil selle peal kõndida (olenevalt sellest, kas maapind on lame või kaldus, kas see on kõva või pehme ja millised on looma enese omadused – näiteks suurus ja kaal). Võimalikkus näiteks joosta või ujuda on maapinna „võimaldavus“ eluvormi jaoks (Gibson 1986: 127).

Inimeste vaatepunktist on paljud keskkonna „võimaldavused“ ilmselt kultuuriliselt vahendatud. Näiteks asjaolu, et lumi võimaldab ehitada lumememme või et pilliroolulist on võimalik valmistada roopill. Mõningad „võimaldavused“ nõuavad seejuures pikemat kultuurilist järjepidevust, nagu märgib Mikita: „Ideofoonia ja sünonüümirikkkuse õpib ära üksnes emakeelt kõnelev inimene, „pärimuskoodi“, „seenekoodi“ või „maarohukoodi“ omandab üksnes põliskultuuri rüpes üles kasvanu“ (Mikita 2015: 80-81). Teadmised söögiseente või maarohtude kohta on sisuliselt teadmised keskkonna kasulike „võimaldavuste“ kohta.

1.3. Kultuurimälu ja autokommunikatsioon

Kogumikus „Kultuuritüpoloogiast“ määratleb Lotman kultuuri kui „kogu mittepäriliku informatsiooni ja selle organiseerimis- ning säilitamisvahendite summa“ (Lotman 2010: 29). Seejuures kultuur mitte lihtsalt ei ladusta erinevate tekstide kujul informatsiooni (mälu kui *ladu* on seejuures üldse kehv metafoor, kuna *mälulattu* paigaldatu kipub aja jooksul muutuma), vaid töötleb seda pidevalt ümber, tõlgib ühest märgisüsteemist teise ning kujundab seeläbi kultuuri kollektiivset mälu: „Teatava reaalsuse osa üleviimine ühte või teise kultuuri keelde, selle muutumine tekstiks, see tähendab, teatud viisil fikseeritud informatsiooniks ning selle informatsiooni viimine kollektiivsesse mällu on igapäevase kultuurilise tegevuse sfäär“ (samas: 32-33).

Lotmani 1970ndate aastate tööde kultuuritüpoloogilist lähenemist kokku võttes märgib Peeter Torop artiklis „Autokommunikatsioon ja identiteet“:

Inimkultuuride kõige universaalsemaks tunnuseks on kultuuride vajadus end kirjeldada. Igas kultuuris on selle vajaduse rahuldamiseks erinevad vahendid, kirjelduskeeled. Need kirjelduskeeled tagavad

kultuurilise kommunikatsiooni, jäädvustavad kultuurikogemuse ning kujundavad kultuurimälu. Just samade asjade kordamisel ja tõlgendamisel põhineb kultuuri sidusus. Mida rohkem on kultuuris erinevaid kirjelduskeeli, seda rikkam see kultuur on. (Torop 2013: 124)

Just erinevate koodide ja keelte paljus (mille hulka kuuluvad nii objektkeeled kui ka metakeeled – teisisõnu argikeeled ja kirjelduskeeled) tagab kultuuri sisekõne toimimise ja identiteedi tervise. Kunstide keeled võivad olenevalt inimesest ja kontekstist funktsioneerida nii objekt- kui ka metakeelena. Seejuures on kultuuriidentiteet kompleksne nähtus, mida tuleks „mõista kui suhet pärimus-, pärand-, tõlgendus- ja vahenduskultuuri vahel. Identiteedi mõistmisel on oluline eritleda vahetut, loodud, ajalist ja ruumilist identiteeti“ (samas: 126), mis seovad omavahel informatsiooni säilitamise, loomise, tõlgendamise ja suhestamise (samas).

Lotmani käsitluses on oluline kultuuri dünaamiline aspekt, mis võimaldab sellel lisaks tähenduste säilitamisele ja edastamisele toimida ka uute tähenduste generaatorina:

Kultuur kujutab endast kõige täiuslikumat inimkonna loodud entroopia informatsiooniks muutmise mehhanismidest. Mehhanism, mille ülesandeks on infot säilitada ja edasi anda, peab samas ka pidevalt suurendama selle mahtu – pidev keerukamaks muutumine ja areng on sellele loomuomased. Seetõttu peavad kultuuris ühtaegu avalduma nii stabiilsusele kui dünaamikale iseloomulikud jooned, kultuur peab üheaegselt olema ja mitte olema struktuur. (Lotman 2010: 122)

Artiklis „Kultuurisemiootika ja teksti mõiste“ eritleb Lotman tekstide viis erinevat sotsiaalkommunikatiivset funktsiooni: 1) adressandi ja adressaadi vaheline suhtlemine; 2) auditooriumi ja kultuuritraditsiooni vaheline suhtlemine; 3) lugeja suhtlemine iseendaga; 4) lugeja suhtlemine tekstiga ning 5) teksti ja kultuurikonteksti vaheline suhtlemine (Lotman 1991: 276-277). Kultuurimälu vaatepunktist on kõige olulisem teksti funktsioneerimine auditooriumi ja kultuuritraditsiooni vahel (2): „Tekst täidab kollektiivse kultuurimälu funktsiooni. Selles rollis ilmutab tekst ühelt poolt võimet pidevaks täiendamiseks, teiselt poolt aga temasse salvestatud informatsiooni ühtede aspektide aktualiseerimiseks ja teiste aspektide ajutiseks või täielikuks unustamiseks“ (samas: 276).

Lotman toob veel välja, et kultuurimälu aspektist „moodustavad tekstid kokkusurutud mnemoonilisi programme. Kultuurilise mineviku hämarast sügavikust meieni jõudvate üksiktekstide võime rekonstrueerida terveid kultuurikihte, *taastada mälu*, demonstreerib näitlikult kogu inimkonna kultuuri ajalugu“ (Lotman: 2016: 216). Kirja mittekasutatavad kultuurid toetuvad mälu abivahendina tihti keele poeetilisele funktsioonile, sest teksti täiendav struktureeritus ning selle mingite aspektide reeglipärane kordamine omavad praktilist mälu tehnilist väärtust. Kirja kasutuselevõtt peaks need tehnikad justkui kasutuks muutma, kuid

paradoksaalsel kombel pole kiri keele poeetilist kasutust mitte välja tõrjunud, vaid hoopis edasi arendanud, nagu märgib Lotman artiklis „Värss ja proosa“:

Ilmneb, et värssstruktuur on võimeline mitte ainult säilitama kindlat informatsiooni (täitma mnemoonilist funktsiooni), vaid ka genereerima tähendusi, tootma informatsiooni. Seetõttu, pärast kirjakuultuuri tulekut, kui kultuurimälu jaoks tekkisid võimsad lisavahendid, ei surnud keele poeetilist funktsiooni realiseeriv värss välja, vaid muutus sõnakunsti elemendiks, uue informatsiooni generaatoriks ja kollektiivse teadvuse (kultuuri) relvaks. (Lotman 2015: 176)

„Tartu vaimu“ mõiste on üheks sääraseks kultuurimälu elemendiks, mis aitab ühelt poolt luua Tartu enesekirjeldust ning teisalt hoida selle kirjelduse kultuurilist järjepidevust. „Tartu vaimu“ pidev ülekordamine ja taaskasutamine erinevate kultuurikeelte vahendusel (näiteks proosas, luules või joonistuses) ning erinevates meediumites (näiteks ajalehekoomiksis, luuleraamatus või televisioonis) kinnistab tema olemust kultuurimälu osana, kuid ühtlasi muudab tema tähendusvälja ajapikku laiemaks ja keerukamaks. Astudes kunstitekstides üha uutesse (aga ka vanadesse) suhetesse, säilitab ta Tartu kultuurilist identiteeti ning samal ajal ka toodab uut informatsiooni, osaledes aktiivselt Tartu identiteediloome dünaamilises protsessis.

1.4. Maastik ja autokommunikatsioon

Artiklis „Mõned mõtted kultuuritüpoloogiast“ (leitav kogust „Semisfäärist“) arutleb Lotman kirjata kultuuride ja kirjaga kultuuride iseäralike erinevuste üle. Oluline on see sellest vaatepunktist, et suulised ja kirjalikud kultuurid mõtestavad ja tajuvad maastikku erinevalt. Suuline pärimuskultuur moodustab oma müüdid ja rituaalid loodusnähtuste ümber ning käsitleb looduslikke fenomene kui meenutus- või ennustusmärke. Suuline kultuur kasutab maastikku mälu abivahendina ja laiemalt maailmatunnetuse vahendina. Kirjalik kultuur suhestub maastikuga teistmoodi, kuivõrd see „kaldub käsitama kogu Jumala või Looduse poolt loodud maailma kui Teksti ning püüab lugeda läbi sellesse kätketud teate. Seepärast otsitakse peamist tähendust kirjalikust – sakraalsest või teaduslikust – Tekstist ning laiendatakse see siis maastikule“ (Lotman 1999: 87). Oluline vahe on siin selles, et suulise kultuuri jaoks on maastik primaarne ning „tekstid“ (kõige laiemas tähenduses) sekundaarsed; kirjaliku kultuuri jaoks on Tekst primaarne ning maastik sekundaarne.

Tänase kirjaliku kultuuri kontekstis pole imeks pandav, et maastikku ei käsitleta just tihti kui kommunikatsiooni partnerit või meediumit. Siiski – nagu on arutlenud Kati Lindström artiklis „Autokommunikatsioon ja tajumarkerid maastikus: Jaapani näited“ (2010), loovad maastikus esinevad rütmid autokommunikatsiooniks vajalikud tingimused hoolimata sellest, kas inimene seda teadvustab või mitte. Lotman järgi saab MINA – MINA tüüpi teate informatsioon kvalitatiivselt muutuda „tänu sellele, et lisandub uus – teine – kood ning lähtesõnum kodeeritakse ümber selle struktuuriühikutesse ning sellele antakse uue sõnumi jooned“ (Lotman 2010: 129). Vajaliku teise koodina, mis põhjustab teate konteksti nihke ning võimaldab sel muutuda uueks teateks, funktsioneerivad maastiku puhul kõikvõimalikud tajutavad markerid (lõhn, valgus, õhuniiskus, pilved jms), millest põhilise moodustavad sensoorne informatsioon ja looduse rütmid (Lindström 2010: 363). Tähelepanuväärne on, et Lotman toob ka ise ühe näite maastikupõhisest autokommunikatsioonist:

Ja lõpetuseks kolmas näide, mida tahaksime tuua, on „kivide aeda“ vaatlev budistlik jaapani munk. Selline aed kujutab endast võrdlemisi väikest killustikuga kaetud ja sinna keerulise matemaatilise rütmi järgi asetatud kividega platsikest. Nende keerulise paigutusega kivide ja killustiku vaatlemine peab looma teatava sisekaemust soodustava häälestatuse. (Lotman 2010: 133)

Lindström toob veel välja, et paljud maastikud, mis läbi erinevate kunstivormide on kuulsaks saanud, hõlmavad tihti eneses mõnd spetsiifilist rütmilist kvaliteeti, mis soodustab mõtisklust ja enese ümbermõtestamist (Lindström 2010: 366). Tartu puhul on kirjanduses kõige enam kajastatud Emajõe ja Toomemäe, mida võib põhjendada nii nende ajaloolise tähenduse kui ka selle läbi, et nad asuvad füüsiliselt Tartu keskmes. Kuid autokommunikatiivsest perspektiivist võib veel üht põhjust kaaluda – mõlema paiga rütmilist spetsiifikat. Emajõe puhul loob voolav vesi tasase ja pideva taustavulina, isegi kui inimene ise ei liigu; Toomemäe puhul aga tekitab pargis jalutamine mööduvate puude ja nende võrade visuaalse rütmi.

Maastikupõhisest autokommunikatsioonist on kirjutanud ka Valdur Mikita, kes raamatus „Lingvistiline mets“ visandab terve rea „metsikuid“. Viimased on sisuliselt improvisatsioonilised praktikad sisekõne soodustamiseks looduse elementide kaudu, mille hulka kuuluvad näiteks puude vormide ja liikumise matkimine tantsu kaudu või ka puuvõra struktuuri järgi laulmine. „Kõnnimetsiku“ kohta kirjutab ta: „Puud tantsivad, kui inimene neist möödub. Metsakunsti olemuseks on mingi ebaharilik sensitiivsus, aistingute hirmuäratav teravnemine parallaksi tõttu. Kõik saab alguse tantsivate puude vaatlemisest“ (Mikita 2020: 226-227).

Kõnekas on sellest vaatepunktist ka eesti loodusfilosoof Fred Jüssi vastus Jaan Tootseni küsimusele saates „Öölikooli rännakud: Fred Jüssi“¹ (2013). Jüssi on nimelt tuntud looduses viibimise ja selle jälgimise tähtsustamise eestkõnelejana ning Tootsen küsib saates jutu jätkuks: „Natuke selle viljaka mittemidagitegemise metafüüsika juurde et, et kui sa tõesti oledki olnud rohukõrtes, tunde, vaadanud kuidas pilved liiguvad. Et mis see teeb sinuga?“ Fred Jüssi vastab pikemalt mõtlemata: „Ma arvan, et sellest oleks oluline aru saada. Niimoodi kogutakse kapitali. Niimoodi ma ehitan üles oma sisemaailma.“ Kuigi Fred Jüssi seda otseselt nii ei sõnasta, vihjab tema vastus maastiku toimele soodustada autokommunikatsiooni, mis ühtib kaunis hästi Lotmani kirjutatuga: „Sellise autokommunikatsiooni protsessis toimub isiksuse enese ümberkujundamine, millega on seotud väga lai ring kultuurilisi funktsioone – alates teatud kultuuritüüpides inimese jaoks hädavajalikust enese individuaalse olemise tunnetamisest ning lõpetades eneseteadvustamise ja autopsühhoteraapiaga“ (Lotman 2010: 140).

Sellest perspektiivist võib maastik inimesele olla tähtis autokommunikatsiooni abivahend või tinglikult isegi partner (kuigi maastiku kaudu suheldakse sellisel puhul siiski iseendaga), mille tähendus võib olenevalt inimesest omandada lausa eksistentsiaalse mõõtme.

¹ Nähtav [siit](#). Kõnealust küsimust arutatakse saates minutitel 41-42. Hooaeg 1, osa 3 (ETV 2013).

2. Kohavaim ehk *genius loci* Christian Norberg-Schulzi fenomenoloogilises käsitluses

Christian Norberg-Schulz (1926–2000) oli Norra arhitekt ja arhitektuuriteoreetik, kes pööras erilist tähelepanu koha tunnetust mõjutavatele aspektidele. Tema 1980. aastal ilmunud monograafia *Genius Loci: Towards a Phenomenology of Architecture* pakub välja teoreetilise raamistu, mille abil kirjeldada ükskõik millise paiga tunnetuslikku karakterit ehk kohavaimu, teisisõnu *genius loci*-t. Arhitektuuriprofessor Ole Møystad on välja toonud, et kohtade tähenduse küsimusele vastust otsides sai Norberg-Schulz teoreetilisi mõjutusi nii semiootikast (Charles Morris'e tööde kaudu), tajupsühholoogiast (Jean Piaget' töödest), geštaltpsühholoogiast (Max Wertheimeri kaudu) kui ka sotsioloogiast (Talcott Parsons'i läbi); millele lisandusid mõjutused filosoofiast Ernst Cassireri, Ludwig Wittgensteini ja Martin Heideggeri töödega tutvudes (Møystad 2016).

Võttes eraldi vaatluse alla nii looduslike kohtade kui ka inimese kultiveeritud kohtade karakteristikad, pakub Norberg-Schulz välja kolm arhetüüpset kategooriat – *romantistlik*, *kosmiline* ning *klassikaline*. Nende kategooriate abil iseloomustab ta nii paiga loodust kui ka arhitektuuri. Seejuures väärrib aga märkimist, et n-ö puhtal kujul esineb neid harva, kuivõrd reaalsed kohad on pigem omalaadne süntees eri kategooriatest. Ja kuigi arhitektuuri eesmärk on Norberg-Schulzi järgi kohavaimu visualiseerimine ning artikuleerimine, pole võimatud olukorrad, kus inimeste loodud arhitektuuri karakter ei lähe paiga loodusliku karakteriga sugugi kokku.

Hästi õnnestunud arhitektuur on koha looduslike tingimustega siiski kooskõlas, mis tugevdab kohavaimu ning soodustab seeläbi inimese elu sellises keskkonnas, sest selline keskkond on tunnetuslikult tähenduslik. Koha tajumine tähenduslikuna on aga eelduseks sellele, et inimene võiks end tõeliselt *koduselt* tunda; vastand sellele on olla *eksinud*. Enese koduselt tundmine mingis paigas eeldab kahe psühholoogilise funktsiooni koostoimet – *orienteerumist* ja *identifitseerumist*. Esimene neist vastab küsimusele: *kus* ma olen, ning sellele küsimusele lähenetakse ruumiliste suhete kaudu; teine – identifitseerumine – on seotud küsimusega: *kuidas* mingis paigas ollakse, ning lahendatakse tähenduslike suhetega keskkonna elementidesse.

Tähtsam neist kahest on aga just identifitseerumine. Norberg-Schulzi enda sõnadega²:

Vähendamata orientatsiooni tähtsust, tuleb rõhutada, et kohanemine eeldab eelkõige enese identifitseerimist keskkonnaga. Kuigi orienteerumine ja identifitseerumine on ühe tervikliku suhte kaks aspekti, on neil terviku suhtes teatav iseseisvus. On nähtavasti võimalik orienteeruda ilma tõeliselt identifitseerumata; saab läbi ka ilma „koduse“ tundeta. Ning teisalt on võimalik tunda end koduselt, olemata väga hästi tuttav ümbritseva koha ruumilise struktuuriga. [...] Tõeline kohalikkuse tunne eeldab siiski, et mõlemad psüühilised funktsioonid oleksid täielikult arenenud. (Norberg-Schulz 1980: 20)

Selgituseks lisab ta järgmisel leheküljel: „Meie kontekstis tähendab „identifitseerumine“ sõbraks saamist mingi kindla keskkonnaga“ (samas: 21). Identifitseerumise objektid on üldiselt konkreetsed keskkonna omadused ning inimese suhe nendega areneb välja juba lapsepõlves.

2.1. Koha vaim

Genius loci on algupäraselt antiik-Rooma kontseptsioon. Tollaste uskumuste järgi oli igal „sõltumatul“ olendil oma *genius* ehk kaitsevaim. See vaim elustas inimesi ja kohti, saates neid sünnist surmani ning määrates ära nende karakteri või olemuse. Norberg-Schulzi sõnul olid isegi jumalatel oma kaitsevaimud – asjaolu, mis illustreerib selle kontseptsiooni fundamentaalsust.

Minevikus sõltus inimese ellujäämine „hea“ läbisaamisest koha/keskkonnaga nii füüsilises kui ka psühholoogilises mõttes. Ta kirjutab:

Kui inimene kuhugi elama asub, on ta samaaegselt paigutatud nii ruumiliselt kui ka silmitsi kindla keskkonna karakteriga. Kaks psühholoogilist funktsiooni, mis nendega kaasnevad, on „orienteerumine“ ning „identifitseerumine“. Et saada enesele eksistentsiaalne jalgealune, peab inimene olema võimeline *orienteeruma*; ta peab teadma kus ta on. Aga samal ajal peab ta *identifitseerima* ennast keskkonna suhtes, seega, ta peab teadma *kuidas* ta mingis kohas on. (samas: 19)

Norberg-Schulzi järgi kasvab arusaam loodusest ühe võimalusena välja ürgsest kogemusest, mille järgi loodus on kogum elavaid „jõudusid“. Nii on ka paljude antiiksete loomislugude alguseks maa ja taeva „abielu“. *Maa* ja *taevas* on iga paiga kaks kõige primaarsemat aspekti, kehastades ruumi horisontaalset ja vertikaalset telge, millele lisanduvad sekundaarsed aspektid, mis määratlevad suuresti ka koha karakteri tüübi. Norberg-Schulzi sõnul: „*taimestik* manifesteerib elavat reaalsust“ (samas: 25). Teiseks toob ta välja *vee* tähtsuse, kui võrd veest

² Alljärgnev ning ka edaspidised tsitaadid on esitatud minu tõlkes.

saab kogu elu alguse. Vesi annab maale omamoodi identiteedi – „kuigi see on mingis mõttes koha vastand, kuulub vesi intiimselt elatud reaalsusse. Kui toitja saab sellest lausa elu sümbol“ (samas: 27).

Teine viis naturaalseks arusaamaks loodusest on teatav abstraktsioon – süsteemne *kosmiline kord*, mille tajumine baseerub näiteks Päikese liikumisel. Sellisel viisil mõistetuna on keskkond struktureeritud „ruum“. Kolmas loomulik viis maailmast aru saada on anda looduslikele kohtadele karakter, mis seotakse inimlike omadustega. Näiteks antiik-kreeklased personifitseerisid kohti kui antropomorfseid jumalaid (samas: 28).

Norberg-Schulz toob esile ka *valguse* mõju keskkonna tajumisele:

Valgus pole mitte ainult kõige üldisem looduslik fenomen, aga ka kõige muutuvam. Valguse tingimused muutuvad hommikust õhtuni, ning öösiti saabub pimedus, nagu saabub päeval valgus. Valgus, seega, on intiimselt seotud looduse *ajalise rütmiga*. (samas: 32)

2.2. Looduslikud kohad ja inimtekkelised asundused

Koht on Norberg-Schulzi *genius loci* käsitluses üks kesksemaid mõisteid, mille struktuuri analüüsile rajaneb nii looduslike paikade kui ka inimtekkeliste asunduste analüüs. „Koha“ mõiste kohta kirjutab Norberg-Schulz:

Me peame silmas totaalsust, mis koosneb konkreetsetest asjadest, millel on materiaalne substants, kuju, tekstuur ja värv. Koos määravad need asjad „keskkonna karakteri“, mis on koha olemuses. Üldistades saab koht seeläbi karakteri või „atmosfääri“. Koht on seega kvalitatiivne, „totaalne“ fenomen, mida ei saa redutseerida ühelegi selle omadusele, nagu näiteks ruumilised suhted, kaotamata seejuures silmist selle olemust. (samas: 6–8)

Kuivõrd tegemist on komplekse kvalitatiivse tervikuga, ei saa seda Norberg-Schulzi sõnul kirjeldada pelgalt analüütilistes, teaduslikes kontseptides, kuna selline lähenemine on koha suhtes liialt abstraheriv. Seejuures tõstatab ta poetika tähtsust: „Luule on faktiliselt võimeline konkretiseerima seda totaalsust, mis põgeneb teaduslikkuse eest, ning on seega võimeline teed näitama, kuidas sellisele teadmisele läheneda“ (samas: 8).

Norberg-Schulz toob välja kolm struktuuri elementi, mille abil saab kirjeldada nii looduslike paiku kui ka inimtekkelisi asundusi. Nendeks elementideks on „sõlmpunktid“, „teed“ ja „alad“.

Sõlmpunktid *tsentreerivad* koha, nii nagu näiteks isoleeritud mägi/küngas või lohk. N-ö teed kui sellised on looduslikud elemendid, mis justkui *juhatavad* suunda, nagu jõed ja oruteed. Ning alad on sellised struktuurid, mis moodustavad ühetaolise ulatuvuse näiteks väljadest või küngastest (sammas: 32). Asundustest rääkides kirjutab Norberg-Schulz, et ka kõik linnad ja külad on organiseeritud kas tsentreeritult, väljavenitatult või kobarakujuliselt (sammas: 61).

Võrdluseks võib siinkohal tuua Kevin Lynchi käsitluse sellest, mis elementidest koosneb inimeste mentaalne kaart mingist piirkonnast. Raamatus „The Image of the City“ (1960) toob Lynch välja, et linnaruum on inimestel mõtteliselt korrastatud läbi viie elemendi, milleks on *rada, serv, piirkond, sõlmpunkt ja orientiir* (Lynch 1960). Norberg-Schulz on Lynchi käsitlusega tuttav, kuid ei pea vajalikuks eristada serva (mis kuulub paratamatult ala juurde) ega teha vahet sõlmpunktil ja orientiiril; eristus rajast/teest ning piirkonnast/alast on kõnealuste autorite puhul pigem kokkulangev.

Tulles tagasi Norberg-Schulzi juurde, märgib ta, et inimeste loodud asundusi iseloomustab kontsentreeritus ja suletus, sellal kui looduslik maastik, küll varieeruv, on olemuselt siiski ühtlane jätkumine (Norberg-Schulz 1980: 12). Rääkides veel sellest, millises suhtes on inimeste loodud kohad loodusega, eritleb ta kolme põhilist suhet. Esiteks soovib inimene looduse struktuuri vormida täpsemaks ja piiritletumaks. Teisisõnu visualiseerida oma arusaamist loodusest ning väljendada seda arusaama. See saavutatakse seeläbi, et inimene ehitab selle, mida ta looduses näeb – näiteks seal, kus loodus soosib suletust, inimene selle sinna ka ehitab; või kus loodus esitleb end mingil viisil tsentraalsena, sinna loob inimene väljaku või turuplatsi; ning seal, kus loodus paistab soovivat suunda, ehitab inimene tee. Teiseks inimene täiendab seda, mis ta looduses näinud ja ehitanud on, sellega, mis sealt tema arvates veel „puudub“. Kolmandaks asteks on enda arusaamise sümboolseks muutmine:

Sümbolisatsioon tähendab, et kogetud tähendus „tõlgitakse“ teise meediumisse. Näiteks tõlgitakse looduslik karakter ehitiseks, mille omaduste läbi pannakse see karakter manifesteeruma. [...] Kõik kolm suhtetüüpi tähendavad seda, et inimene koondab kogetud tähendused, et luua enesele *imago mundi* või mikrokosmos, mis konkretiseerib tema maailma. (sammas: 17)

Selles peitubki tema sõnul arhitektuuri eksistentsiaalne funktsioon – luua abstraktsest ruumist koht, mis hõlmab endas paiga peidetud potentsiaalsuse välja toomist või vormimist. Koht ei pruugi muidugi muutumatuna püsida, kuid Norberg-Schulzi sõnul on kohtadel omadus konserveerida oma identiteeti. Stabiilsus ja dünaamika on siin omavahel suhtes – kuni teatud looduslike limiitideni on kõigil kohtadel võime mahutada erinevat „sisu“ (sammas). Umbes

sarnasest paikade peidetud potentsiaalsusest kirjutab ka Sven Vabar raamatus „Mitte-Tartu“ (2012), kui mõtiskleb piltidelt vastu vaatava Teise maailmasõja järgse Tartu ilme üle:

Tartu abstraktsed lagedad väljakud sisaldasid kõike seda, mida neile hiljem ehitati ja ehitatakse tulevikus. Sisaldasid potentsiaalsuses hruštšovkasid, Füüsikahoonet, Ahhaa-keskust, jõeäärseid Kalevipoja, Lutsu ja Treffneri skulptuure, Pirogovi büsti ja selle ümber istuvaid tudengeid, skinheade ja pudelikorjajaid. Sisaldasid ka totalitaarseid suurvorme, mis oleksid aktualiseerunud, kui Kolmas Reich oleks sõja võitnud või kui linnaarhitekt Matteus poleks ära hoidnud linnapildi staliniseerimist. Sisaldasid põhjamaiselt karget ja modernistlikku „madaltihedat asustust“, mis oleks Tartu tasapisi täitnud, kui Eesti oleks mingi ime läbi pärast sõda iseseisvuse taastanud. Sisaldasid ka arhitektuurikonkurssidel osalenud töid, mis ei võitnud, ning tulevikuhooneid, mida meil on targem mitte ette kujutada. Kuid need väljakud peitsid endas muidugi ka kõiki neid maju, mis sõjas põlesid ja pärast lammutati – maju, mis oleksid jäänud püsima, kui sõda poleks Tartust ja Eestist üle käinud. (Vabar 2012: 202)

Tulles tagasi kohtade looduslike omaduste juurde, kirjutab Norberg-Schulz, et kõik looduslikud fenomenid on seotud kas taeva, maa või nendevahelise interaktsiooniga. Taevas ja maa on justkui „baaselemendid“, mis moodustavad inimese jaoks paiga vertikaalse ja horisontaalse mõõtme (Norberg-Schulz 1980: 40). Samuti on inimeste loodud kohtade puhul põhjust tähelepanu pöörata nende suhtele maa ja taevaga, kuna ehitised *seisab* see maa peal, ning teisalt *tõuseb* taeva poole. Koha karakter on määratletud suuresti selle poolt, *kuidas* see seismine ja tõusmine on konkretiseeritud. Kui mõni linn võlub meid oma eristuva karakteriga, on see üldiselt seetõttu, et enamus maju on maa ja taevaga samasuguses suhtes (samas: 63). Ehitiste äratuntavalt ühelaadne suhe maa ja taevaga väljendab tunnetuslikult ühtset arusaama elust ja olemisest üldiselt ning loob *genius loci*, mis võimaldab inimesel kohaga identifitseeruda (samas: 63-65).

Sellised karakteristikud nagu koha „metsikus“ või „sõbralikkus“ on paljuski seotud maa reljeefiga, kuigi rolli mängivad ka sellised omadused nagu *tekstuur*, *värv* ja *taimestik*. „Tekstuur“ ja „värv“ viitavad siinkohal maa materiaalsele substantsile, mis on siis näiteks kas liiv, muld, kivi, rohi või vesi; sellal kui „taimestik“ viitab elementidele, mis sellel pinnal tegutsevad ja seda muudavad. Maastiku karakter tuleneb suurel määral neist „sekundaarsetest“ elementidest, kuivõrd sarnase reljeefiga maastik võib olenevalt taimestiku olemasolust või selle puudumisest välja näha vastavalt kas nagu kõrb või viljakas väli (samas: 34-35). Samuti räägivad ehitiste karakteris kaasa n-õ sekundaarsed aspektid – esiteks, mis materjalist on nad tehtud; ning teiseks viis, kuidas hooned saavad valgust, mis on määratletud avauste poolt, konkretiseerides nende sisemise-välimise suhet (samas: 66-67).

Ka vee olemasolul maastikus on selle karakterile määrav roll: „Üldiselt lisab *vee* kohalolu maastikusse teatava mikro-skaala, kus seda muidu pole; või lisab müstilisust maastikusse, kus juba on mikro-tasand. Kui vesi on jõe või kose kujul, muutub loodus ise mobiilseks ja dünaamiliseks“ (samas: 35). Looduslike maastike põhimised karakteristikad vormuvad läbi *pinnase, reljeefi, taimestiku* ja *vee* omavaheliste suhete (samas: 37). Taeva mõju toetub peamiselt kahele faktorile: esiteks taeva konsistents ise – valguse ja värvi omadused ning karakteriseerivate pilvede kohalolu või puudumine; ning teiseks taeva suhe maaga, täpsemalt – kas taevas tundub maalt vaadates kõrge või madal. Norberg-Schulz kirjutab: „Kohtades, millel on väga esiletungiv pinnase reljeef või rikas taimestik, on vaid osa taevast korragna näha. Selline ruum tõmbub tunnetuslikult kokku, ning maastik muutub intiimseks või isegi ahistavaks. [...] Maastiku karakter manifesteerib ennast siluetina taeva taustal“ (samas: 40).

Kuivõrd maa ja taeva vahel kodunemine tähendab inimese jaoks kuhugi asunduse rajamist, konkretiseerib ta mingi koha kui *inimese loodu*. Seejuures pole asundus kunagi pelgalt majanduslikke huve teeniv praktiline „tööriist“, vaid hakkab alati ka sümboliseerima tähendusi. „Kui inimese keskkond on tähenduslik, tunneb inimene end “koduselt”. [...] Need tähendused ja struktuur peegeldavad inimese arusaama looduslikust keskkonnast ning ka iseenese eksistentsist üldisemalt” (samas: 50). Inimeste loodud/muudetud keskkond on aga alati sügavalt seotud selle loodusliku karakteriga, mistõttu tuleks paiga loodus-keskkond Norberg-Schulzi järgi alati selle suhte analüüsimise aluseks võtta. Kultuurilistel maastikel on loodus-õ kodustatud – elusloodus pannakse manifesteeruma kunstilikult loodud aedades, mis sümboliseerivad orgaanilist tervikut. Isegi vesi „ehitatakse“ linnaruumi purskkaevude ja tiikide näol. Arhitektuur peegeldab inimese arusaama „kosmilisest korrast“, mis aga tuleneb omakorda koha looduslikust karakterist. „Sellal kui kosmiline kord visualiseeritakse ruumilise *organiseerimise* läbi, siis koha karakter sümboliseeritakse läbi *artikulatsiooni*“ (samas: 53) [...] „Inimese loodud kohad visualiseerivad, täiendavad ja sümboliseerivad inimese arusaama tema keskkonnast. Lisaks sellele need ühtlasi koondavad hulganisti tähendusi“ (samas: 56).

Ehitiste tulemusena hakkavad inimeste loodud kohad aga omama oma individuaalset *genius loci*-t, mis on määratletud selle poolt, mida on visualiseeritud, täiendatud ja sümboliseeritud. „Linna *genius loci*, seega, peaks olema kompromiss loodusliku paiga vaimuga, et omada „juuri“, kuid samal ajal ka *koondama* üldiseid huvisid, mille juured võivad olla mujal, ning mis on sinna liigutatud sümboliseerimise eesmärgil“ (samas: 58). *Genius loci* on integreeritud totaalsus, millele avaldavad mõju kõik eelnevalt mainitud faktorid.

Teisisõnu saavad asundused oma individuaalse *genius loci* seeläbi, kuidas nad suhestuvad paiga loodusliku struktuuri ja karakteriga ning kuidas neid tingimusi ära kasutavad. Teiseks on oluline, millise iseloomu ja funktsiooniga hooned looduse poolt pakutavatele paikadele rajatakse. Näiteks võib ette kujutada, et Toomemäe *genius loci* (ning sellega koos mõnevõrra ka kogu Tartu *genius loci*, kuna Toomemägi on selle oluline mõjutaja) oleks üsna teistsugune, kui pargi ja ülikooli hoonete asemel paikneksid seal tänapäevased klaasist ja betoonist ärihooned. Praeguse lahenduse puhul on aga tuntaval määral alles jäetud looduslik kohavaim, millele on visualiseeritud park, konkretiseeritud seda radade ja pinkidega ning koondatud sinna klassitsistlikus stiilis teadmispüüdlusi sümboliseerivad ülikooli hooned. Sellisel viisil on leitud hea tasakaal loodusliku *genius loci* ning inimeste huvide vahel. Säärane tasakaal või kompromiss loodusliku kohavaimuga, mulle tundub, iseloomustab Tartu *genius loci*-t suuresti tervikuna.

Inimeste loodud asundusi võib nagu ka looduslikke kohti tüpologiseerida kui *romantistlikke*, *kosmilisi* või *klassikalisi*. Kuigi puhtal kujul need Norberg-Schulzi sõnul üldiselt ei eksisteeri, pigem tendentsidena (samas: 69). Järgnevalt neist kolmest arhetüüpselt kohavaimu tüübist veidi lähemalt.

2.3. Romantistlik, kosmiline ja klassikaline *genius loci*

Romantistlikus maastikus on paljud erinevad naturaalsed jõud korruga tuntavad ning tunnetuslikult domineerib sellises maastikus *maa*. Sellise maastiku näiteks toob Norberg-Schulz Skandinaavia ja Põhjamaa maastikud, aga ka mõned Kesk-Euroopa metsad. Selline maastik pole kunagi täiesti ühtlaselt jätkuv, vaid pidevalt muutuva reljeefiga, erineva taimkattega ning rikka „mikrostruktuuriga“. Taevas pole kunagi totaalselt kogetud, vaid ääristatud puude või kaljude poolt ning ühtlasi pidevalt pilvede poolt mõjutatud. Päike on sellistes paikades pigem suhteliselt madalal, luues valguse ja varju mängu. Tavaliselt on ka vesi kuskil alati olemas, luues maastikku dünaamikat. Ka õhk on muutlik – värskendavast kuni uduse rõskuseni (samas: 42). Tervikuna paistab selline keskkond kui paljude erinevate looduslike jõudude kokkumäng, mis manifesteerib mitmekülgse maailma, kus looduse üllatused kuuluvad igapäevaelu juurde. Üldist ebastabiilsust ja kontrastsust rõhutab veelgi aastaegade vahetumine. Põhjamaaisest maastikust leiab inimene eest seega paljud eripalgelised

jõud ning mütoloogias elavad sellises maastikus näiteks trollid, päkapikud ja gnoomid. Norberg-Schulz kirjutab:

Tänaseni kannab põhjamaaine inimene neid enda psüühes, ning kui ta tahab „elada“, siis ta lahkub linnast, et kogeda põhjamaaise maastiku müstikat. Nii tehes otsib ta *genius loci*-t, mida ta peab mõistma enda eksistentsiaalse jalgealuse kindlustamiseks. Üldiselt võib põhjamaist maastikku karakteriseerida kui *romantistlikku* maailma selles mõttes, et toob inimese tagasi kaugesse „minevikku“, mida kogetakse enamini emotsionaalselt kui mõistetakse allegooria või ajaloo läbi. [...] Milline kohanemine on võimalik põhjamaises maastikus? Oleme juba aimanud, et põhjamaaine inimene peab loodusele lähenema *empaatiaga*, ta peab loodusega *koos* elama kõige intiimsemas mõttes. Otsene osalemine on olulisem kui elementide ja korra abstraherimine. See osalemine, siiski, pole mitte sotsiaalne. Pigem tähendab see seda, et inimene leiab looduses omaenda „pelgupaiga“. (samas: 42)

Kohanemine romantistlikus maastikus on paratamatult *interaktsioon* oma keskkonnaga. See on ktoonilise iseloomuga maastik, mille karakteri määravad lõputu kogum lõpuni mõistetamatuid jõude (samas). Romantistlikku arhitektuuri iseloomustab sarnaselt loodusega mitmekülgsus ja variatiivsus, aga ka tugev „atmosfäärilisus“, mis paneb selle tunduma „fantastilise“ või „müstilisena“, aga teisalt ka „intimse“ ja „idüllilisenä“. Üldiselt iseloomustab romantistlikku arhitektuuri elav ja dünaamiline karakter, mis püüdleb „väljenduslikkuse“ poole. Vormiliselt jälgendab romantistlik arhitektuur pigem „kasvamist“ kui „organiseerimist“, sarnanedes selles suhtes rohkem loodusega. Romantistlik ruum on struktureeritud enamini topograafia põhiselt kui geomeetriliselt. Seda iseloomustavad mitteregulaarsed sopistused ja üllatuslikud piirid. „Atmosfäärilisus“ ja ekspressiivne karakter on üldiselt komplekssete vormide ja vastanduste tulemus. Sisemise ja välimise suhe on romantistliku arhitektuuri puhul tavaliselt keerukas ning selle karakterit iseloomustab sakiline ja „metsik“ siluett (samas: 69).

Norberg-Schulz toob keskaegse Kesk-Euroopa linna kui romantistliku asunduse näite *par excellence*, kuivõrd Kesk-Euroopas oli vähem „klassikalist“ (looduslikku ja ajaloolist) mõjutust, mida on näiteks Itaalias rohkem tunda. Looduslikust keskkonnast sõltuvalt varieerub ka romantistliku asunduse karakter – „metsik-romantilistest“ Alpi asundustest kuni „idülliliste“ Põhja-Saksamaa ja Taani asundusteni. Romantistlikku arhitektuuri iseloomustab üldiselt mitmekülgne ja varieeruv meeleolu, mis on kooskõlas kohalike tingimustega. Romantistlik arhitektuur on seega eeskätt kohalik (samas: 70-71).

Kosmiline maastik on teine arhetüüpne maastiku vorm ning paljuski romantistliku maastiku vastand. Seda domineerib pea kohal kummuv taevas, mis on kõrge ja kõikehõlmav. Sellise maastiku näiteks toob Norberg-Schulz kõrbe, kus looduse komplekssus on redutseeritud mõnele lihtsale fenomenile. Tervikuna tundub selline keskkond manifesteerivat mingit igavest,

kõikehõlmavat ja muutumatut struktuuri – n-ö *kosmilist korda* (samas: 45). Sellises maastikus ei koge inimene looduse lõputuid eri jõude, vaid kogeb pigem mingit absoluutset kosmilist korda. Nii on ka monoteism sündinud kõrbemaades Lähis-Idas. Kuulutades oma ühtsust Jumalaga, kuulutab moslem ühtsust oma maailmaga, mille *genius loci* naturaalne mudel on kõrb. Moslemi usk on n-ö kõrbega sõbraks saamine. Eelnev aga ei tähenda, et arabia inimene *asuks elama* kõrbesse – eluks vajab ta siiski oaasi, mis on intiimne koht selles kosmilises makrokosmoses (samas).

Kosmiline arhitektuur taotleb ühetaolist ja „absoluutset“ korda, jättes endast enam loogilise ja „abstraktse“ mulje. Seda ei iseloomustata üldiselt kui „fantastilist“ ega „idüllilist“, vaid tajutakse pigem kui staatilist „peidetud“ korra manifestatsiooni. Orienteeritud on see pigem „vajalikkusele“, mitte „ekspressiivsusele“. Vormiliselt on kosmiline arhitektuur ühetaoline ja isotroopne (samas: 71). „Tugev“ kosmiline ruum nõuab selget ja süsteemset visualiseerimist. Ümbritseva keskkonna suhtes on selline asundus tavaliselt „avatud“. Islami linnad on Norberg-Schulzi järgi „kosmilise arhitektuuri“ selgeim näide, kuivõrd sealt leiab geomeetriliste vormide ja labürindi-laadse struktuuri kombinatsiooni (samas: 71-72).

Kolmas, klassikaline maastiku tüüp on justkui midagi romantistliku ja kosmilise maastiku vahepealset. Seda ei domineeri ei mitmekülgsus ega ka ühetaolisuus, pigem on see tunnetuslikult kui eristuvate elementide kompositsioon. Maapinna ulatumine on jätkuv ning taevas on kõrge, kuid ei jäta seejuures siiski kõikehõlmavat ja absoluutset muljet. Üldistades võib klassikalist maastikku kirjeldada kui tähenduslikus korrapäras asetsevaid eristuvaid kohti. Seda tüüpi maastiku näiteks toob Norberg-Schulz Kreeka maastiku (samas: 45).

Klassikalises maastikus on inimene keskkonnaga justkui võrdne partner ning maa ja taevas on tunnetuslikult tasakaalus. Sellises maastikus pole inimene hõlmatud mingisse absoluutsesse fenomeni (nagu kõrbemaastike puhul) ega ole ka silmitsi nii mitmesuguste jõududega (nagu põhjamaa maastikus), kus ta peab „pelgupaiga“ leidma (samas: 46). Inimese ja keskkonna ühtsust väljendab klassikalises maastikutüübis praktiline maaviljelus. *Genius loci* manifesteerib end sellises maastikus selgelt piiritletud looduslike paikade läbi, mille eest inimene hoolitseb (samas). Klassikalise maastiku maa ja taeva tasakaalu peegeldab ka Kreeka mütoloogia, kus jumalad on ühtaegu nii *inimlikud* kui ka *jumalikud*, elades seejuures mitte maa all (nagu ktoonilised jõud) ega ka mitte kättesaamatus kauguses kosmoses (nagu monoteistlik ainujumal), vaid täpselt *maa ja taeva vahel* – Olümpose mäel.

Klassikaliseks liigitub selline arhitektuur, mida eristab hea kujuteldavus ja artikuleeritud korrapära. Selle organiseeritust saab mõista loogilistes terminites, kuid selle „substantsi“ mõistmine nõuab pigem empaatiat (samas: 73). Klassikaline arhitektuur pole ei staatiline ega dünaamiline, vaid midagi vahepealset, mida tajutakse kui konkreetset ja eristuvat „olemist“ oma kindla „personaalsusega“. Ruumilist organiseeritust iseloomustab topoloogilise ja geomeetrilise lähenemise kombineerimine. Üksikud majad võivad olla väga geomeetriselt organiseeritud, kuid majade rühmad pigem topoloogiliselt (samas).

Klassikalise arhitektuuri puhul ei kerki esile mingi üldine, dominantne süsteem, vaid sellist ruumi iseloomustab pigem individuaalsete kohtade grupeerumine. Klassikaline arhitektuur on plastilise loomuga. Igal selle osal on oma individuaalne identiteet, mis aga kokku annab siiski mingi iseloomuliku ühtsuse. Konstruksiooni loogika seisneb passiivsete ja aktiivsete elementide interaktsioonis. Valgus moodustab sellises keskkonnas valguse ja varju vormimänge (samas: 74). Klassikalise arhitektuuri ideaalkujuks toob Norberg-Schulz Kreeka arhitektuuri. Selline arhitektuur soovib anda ehitistele individuaalse plastilise näo ning karakteriseerida neid antropomorfiselt, kombineerides samal ajal lihtsat ja mõistetavat konstruksiooni (samas: 76).

2.4. Tartu *genius loci* eelneva valguses

Kuivõrd inimese loodud paiga karakter on Norberg-Schulzi järgi alati sügavalt seotud koha loodusliku karakteriga ning kasvab sellest välja inimese visualiseerimise, konkretiseerimise ning sümboliseerimise läbi, alustagem Tartu looduslikust karakterist. Valdur Mikita on kaunitl sõnastanud Tartu sünni tingimused:

Tartu on jõelinn, täpsemalt linn, mis on sündinud (Toome)mäe ja (Ema)jõe muistselt sülelusest. Emajõgi voolab soisel tasandikul, kus Tartu kohal moodustunud liivased künkad loovad soodsa jõeületuskoha. Soodest ja rabadest palistatud jõemaastikule tekkis siin juba üsna ammu muistne asulakoht. Toome neemikul asuva linnuse algusaeg on dateeritud 5. sajandisse, ent küllap elasid siin inimesed varemgi. (Mikita 2017: 16)

Emajõgi ja Toomemägi on Tartu loodusliku kohavaimu kahtlemata ühed olulisemad elemendid ja vanimad maamärgid. Seejuures on nad mõlemad eeskätt looduslikud nähtused, hoolimata sellest, et Toomemägi on oma tänase vormi saanud peamiselt militaarsete eesmärkidega

ümberkujunduste läbi ning ka Emajõgi on pandud veidi teisi radu pidi voolama, võttes temalt Kivisilla ehitamise ajal ära ajaloolise Holmi saare.

Nagu toob välja Norberg-Schulz, siis annab vesi maastikule identiteedi ja lisab müstilisust, sümboliseerides oma toitva funktsiooniga elu ennast. Tartut läbiva *Emajõe* nimi teeb selle sümbolse seose lausa ilmselgeks. Lisaks annab asjaolu, et tegemist on voolava veega, Tartu maastikule dünaamilise ja muutliku karakteri.

Üldiselt võib Tartu maastiku vaimu kirjeldada kui Norberg-Schulzi mõttes *romantistlikku maastikku*. Pinnas on reljeefne ja vaheldusrikas, seda katab küllaltki rikas ja mõnevõrra „metsik“ elustik ning ka voolav vesi on pidevalt kohal. Lisaks muudab Eesti kliima looduse dünaamiliseks ja muutlikuks (mis küll pole konkreetselt midagi Tartu-spetsiifilist). Kõik see kokku annab Tartu loodusele idüllilise iseloomu, nagu kirjutab ka Malle Salupere: „Aeglaselt läbi linna voolav Emajõgi annab sellele kordumatult romantilise võlu, nagu ka linna keskel kõrguval Toomemäel haljendav park“ (Salupere 2011: 6). Või nagu on kirjutanud Mikita: „Kui keegi tahaks kirja panna ühe tõeliselt hea Tartu retsepti, siis oleks see umbes selline: ikka Supilinna aiad ja Wernerai aiad, serveeritud kordumatus Emajõe romantikas“ (Mikita 2017: 57).

Looduse mitmekesisus on Tartus märkimisväärne, nagu kirjutab oma ülistuskõnes Tartu linnale ka Johannes Claudii Risingh aastal 1637:

Sest pole ümberringi näha maad, mis poleks kaunistatud viljadest või ehitud eri värvi kaunistest lilledest. Näib, et just see asjade sõbralik üksmeel põhjustab tempereeritud mõnu ja kandub vaataja silmi. Niivõrd suur on väljade ilu ja aasade hunnitus! Kui keegi läheb kaugemale metsadesse, näeb ta seal igat liiki lehtpuid, rüütatud ainuomase iluga, ja metshumalat rohkesti rippumas; nii kõrgeks kasvanud rohtu, et võiks maaslebaja täiesti katta. Seetõttu on kogu see maa pilgeni täis metsloomi, veisekarju ja linde. (Risingh 2009: 31)

Looduslik mitmekesisus pole õnneks päris kadunud veel tänaseni (ning õnneks seda ka tähtsustatakse ja päästetakse, näiteks „Kureeritud elurikkuse“ projekti näol). Mikita andmeil on Tartu kõige tihedama rahvastikuasustusega linn, kuid siin peitub „üks kummaline asustusparadoks – vaatamata linna väga tihedale asustusele on Tartu kalmistutel registreeritud kõige rikkam linnuala Eestis, kui arvesse võtta laululinde (2400 paari ruutkilomeetrit). Tartus on suutnud koos eksisteerida nii loodus kui inimene. Nii Tartut kui Tartu ümbrust iseloomustab suur *eluküllus*“ (Mikita 2017: 6).

Kui nüüd Tartu looduslikult paigavaimult liikuda edasi Tartu arhitektuurilisele kohavaimule, läheb pilt õige mitmekesiseks ja semiootiliselt *mitmekeelseks*. Nimelt on Tartu südalinn, millele annavad tugevalt tooni sealsed ülikooli hooned, ehitatud klassitsistlikus stiilis ning esindavad seega ka Norberg-Schulzi mõttes *klassikalist vaimu*. Nagu kirjutab kogumikus „Tartu: ajalugu ja kultuurilugu“ Tiiu Talvistu:

Tartu ülikooli arhitektina andis Krause linnale lõplikult klassitsistliku ilme. Ta on kõigi ülikooli põhiliste õppehoonete projektide autor – peahoone, Vana-Anatoomikum, Tähetorn, Toomkiriku varemetesse ehitatud raamatukogu (praegune ülikooli muuseum) ja Botaanikaaija hooned. Tema rajatud on ka Toomemäe haljastus, mida hiljem on arvatud inglise stiilis kavandatud pargiks. Krause projekteeritud hoonete kompleks kandis endas ajastu vaimsust, muutes linna terviklikuks ansambliks – Emajõe Ateenaks. 19. sajandi kunstiideaalide aluseks jäi klassitsism, mille mõjusid on Tartus tunda kuni iseseisva Eesti Vabariigi alguseni. (Talvistu 2005: 487)

Ülikooli hooned ja ülikooli poolt kujundatud Toomemäe park on seejuures sedavõrd tugevalt tänast Tartu arhitektuurilist identiteeti määravad, et vähemalt Tartu kesklinnas pole *romantistlikust vaimust* arhitektuurilises mõttes mingit märki. Nagu kirjutab Malle Salupere: „Tartu Ülikooli peahoone, Tartu kauneim klassitsistlik ehitus, võiks kaunistada iga ehituskunsti ajaloo käsiraamatut stiilipuhtuse näitena, kus range lihtsus on ühendatud suurejoonelise esinduslikkusega“ (Salupere 2011: 115).

Siiski, kui kesklinnast vaid kümme minutit loode suunas jalutada, jõuame Supilinna, mis on just romantistliku arhitektuuri musternäide – suurte sopiliste aedade ja väikeste viltuste puumajade aguliromantika soisel alal on kõike muud kui klassitsistlik. Nagu kirjutab Mikita:

Supilinn on pikka aega olnud mõnusa ja metsiku äärelinna sünonüüm, võluv hämarasum, mis oma olemuselt on eksistentsi jooksul meenutanud rohkem küla kui linna. Supilinnale panidki aluse 18. sajandil linna lähedale koondunud talupojad, kes jätkasid seal oma traditsioonilist eluviisi. Supilinn on üks Tartu vanimaid tervikuna säilinud asumeid. [...] Selliseid mõnusalt metsikuid linnaaedasid, nagu võib veel leida Supilinnas, on maailmas üsna väheks jäänud. (Mikita 2017: 46)

Tartu arhitektuuriline mitmekeelsus tegelikult sellega veel ei piirdu. Tartu nii pindalalt kui ka elanike arvult kõige suurem linnaosa – Annelinn – räägib hoopis kolmandat arhitektuurilist keelt. Norberg-Schulzi mõttes on tegemist *kosmilise arhitektuuriga*, kuivõrd seda iseloomustavad ranged geomeetrilised vormid ja loogiline ülesehitus. Majade vahel olles on aga tunne, nagu oleks labürinti eksinud. Annelinn proovib manifesteerida totaalset „korda“ ja on projekteeritud abstraktset ja utoopilist „nõukogude inimest“ silmas pidades. Tartusse ei sobi see midugi karvavõrdki, aga kuna see siin juba püsti on, kõneleb see kurvalt kaasa ka Tartu arhitektuurilises mitmekesisuses.

Annelinna sünnist kirjutab pikaajaline XX sajandi Tartu peaarhitekt Matteus järgmist:

Linna esimene generaalplaan jälgis linna ajaloolist arengut kagu-lõuna suunas. Veel 1960. aastani püüti sellest kinni pidada. Toimus isegi sealkandi uue, nn. Variku linnaosa detailplaneerimise võistlus. Ning siis järsku hakkasid puhuma uued tuuled. Asuti esisade poolt aastakümneid halvaks peetud Jaama-Annemõisa maade hoonestamisele, panemata tähele selle rajooni halbu pinnaseolusid, põhjavee kõrget seisut, tuulte suundi jne. Nii on kerkinud seal teine, uus Tartu, senisele linnale arhitektuuriliselt ja psühholoogiliselt võõras. (Matteus 1987: 31)

Eelöeldust nähtub kokkuvõtvalt, et kuigi Tartu looduslik paigavaim on romantistlikku tüüpi ning ka mõned Tartu linnaosad kannavad eeskätt just seda vaimu, on sellele arhitektuurilises mõttes lisandunud tugev klassikaline vaim 19. sajandil ning mõningane kosmiline vaim 20. sajandil. Ometi on Tartu need erinevad keeled üsna edukalt enesse integreerinud ning sõbralikku koosseisust sobitanud – eriti kehtib see romantistliku ja klassikalise tüübi sünteesi kohta, sest Annelinna „kosmiline“ vaim jääb eestlastele ilmselt alati veidi võõraks ja kaugeks.

Tartu on nii füüsiliselt kui ka vaimselt olnud meister erinevaid paradigmasid kombineerima ja sünteesima. Nagu täheldab ka Mikita:

Ärkamisaja võtme on suuresti meisterdanud Rootsi kuningas baltisakslaste jaoks rajatud Vene Keiserlikus Tartu Ülikoolis. Selles äärmiselt segases lauses peegeldub kogu eesti rahva meeldivalt hämar vaimulugu. Kui Tartu Ülikool poleks kavalal kombel kokku sidunud eesti ja baltisaksa intelligentsi, oleks eesti talurahvas Vene impeeriumi käärimises pikapeale vaikselt lämbunud. (Mikita 2017: 61)

Eelöeldu aitab ehk veidi mõtestada ja seletada Tartu paradoksaalset ja segasevõitu identiteeti, mida iseloomustavad romantilisus, mitmekeelsus, müstilisus ja vastuolulisus. Teisalt just see muudabki Tartu põnevaks ja kummaliseks – kohaks, millel on nii mõnegi arvates väheke *teistsugused normaalsuse mõõdupuud*.

3. *Genius loci* käsitus teiste autorite pilgu läbi

Genius loci mõiste leiab jätkuvat tähelepanu, kasutust ja mõtestamist erinevates distsipliinides ning kohaga seotud uurimustes ja mõtisklustes. Nagu kirjutab Juhan Maiste artiklis „This City and Another“ (2013), polegi *genius loci*-t võimalik väga selgelt vaid ühest vaatepunktist analüüsida (õigemini – see jääks ühekülgses ega täidaks eesmärki):

Peale käegakatsutava ja nähtava, eksisteerib *genius loci*-s ka nähtamatu ja mitte-füüsiline aspekt – mõistuse vaim [*the spirit of the mind*]. [...] Et paremini mõista „linna“, tuleb analüütilist lähenemist kombineerida fenomenoloogilise, ning selgeid ja eristavaid teaduslikke meetodeid tuleks vaadelda kõrvuti illusoorsete ja tihti ebaselgete tajumustega, mida kohtame kunstis: peame linna kontseptualiseerima selle oleviku ja mineviku totaalsuses; meie kujutlusvõime peab ületama lõhe teadusliku ja poeetilise lähenemise vahel, mis avaks „sisemised aknad“ alateadvusse ning fantaasiate müriaadi, mis jääksid muidu äärealadele. (Maiste 2013: 9-10)

Järgnevalt võtan vaatluse alla mõningad väiksemamahulised *genius loci* kajastumised teiste uurijate ja mõtlejate töödes.

3.1. Norberg-Schulzi *genius loci* käsitluse kriitiline retseptsioon

Kuivõrd Norberg-Schulzi *genius loci* käsitus on juba üksjagu vana, on see aja jooksul muu hulgas ka kriitilist tagasisidet saanud. Teooria kriitikud on leidnud, et Norberg-Schulz on oma käsitluses liialt traditsiooniline ja nostalgiline, romantiseerides n-ö vana maailma, kuivõrd kõik tema näited „tugevast koha(vaimu)st“ on pika ajaloo vanad kohad (nagu näiteks Praha või Rooma). Modernseid näiteid selles vallas napib. (Wilken 2013)

Osutatakse, et Norberg-Schulzi käsitluse taga on hulk esteetilisi ja kultuurilisi eelarvamusi. Norberg-Schulz kasutab oma mõtete illustreerimiseks ka palju pilte, kuid pildilised näited jutustavad omaette narratiivi, mis jätab aga omajagu tõlgendusruumi. Näiteks Euroopa keskaja linnad kui romantistliku arhitektuurivaimu kandjad, võivad teistsuguse kultuuritaustaga inimese jaoks kehastada hoopis „visuaalset kaost“, mitte „tugevat kohta“. Ühtlasi on kritiseeritud Norberg-Schulzi kalduvust tuua eeskujulikke näiteid liialt tihti sakraalsest arhitektuurist (eriti tema raamatus „Arhitektuur“). (samas)

Kommenteerides omalt poolt veidi Norberg-Schulzile süüks pandud subjektiivsust, mis avalduvat selles, et näited „tugevast kohavaimust“ on eelkõige vanade ja sakraalsete paikade/hoonete vallast, siis peab ütlema, et põhjused selleks joonistuvad siiski välja tema enda teooriast. Nimelt tekib Norberg-Schulzi järgi tugev kohavaim nii hoonete kui ka nende koosluste juurde siis, kui hooned harmoneeruvad paiga loodusliku kohavaimu tüübiga; samuti pole väheoluline see, kui hoonete karakteri loomisega on vaeva nähtud (Norberg-Schulz 1980: 179-180). Mõeldes sakraalsete ehitiste peale, täidavad need Norberg-Schulzi seatud tingimusi lausa ideaalselt. Esiteks on vanad hooned tehtud reeglina kohalikust looduslikust materjalist – puust ja kivist, mida kohalikul loodusel parajasti pakkuda oli. Teiseks ei saa mööda vaadata asjaolust, et *nendega on vaeva nähtud* – kõikvõimalikud hoone juurde kuuluvad motiivid, ornamendid ja skulptuurid tugevdavad selle vaimu. Vanu (ja eriti sakraalseid) hooneid ehitati teinekord aastakümneid. Modernsed, globaalsete mallide järgi loetud kuudega püsti pandud betoonist ja klaasist kuubikud ei küüni lihtsalt ligilähedalegi vanadele sakraalsetele hoonetele kohavaimu tugevuse mõttes. Tehismaterjalid ja esteetiline ühetaolisus (et mitte öelda mannetus) toodavadki nõrka kohavaimu. Toogem üks näide alles valmivast projektist, millele Norberg-Schulz kahtlemata tugeva kohavaimu staatuse omistaks – Barcelonas asuv Sagrada Família katedraal, mida on ehitatud juba pea 140 aastat (alates aastast 1882 ning see peaks valmima alles aastaks 2026), on viimse detailini läbi mõeldud, rikkalikult dekoreeritud nii ornamentide kui ka arvukate skulptuuridega, sobitub keskkonda ning on kivist.

Küll aga võib subjektiivseks lugeda Norberg-Schulzi maastikutüüpidele antud nimetusi. Just oma kodukandi keskkonna (ehk põhjamaise) on ta ristunud *romantiliseks*, sellal kui enesele psühholoogiliselt kõige kaugema ja võõrama maastikutüübi (ehk kõrbemaastikud) on ta ristunud *kosmiliseks*. Teistsuguse keskkonna ja kultuuritaustaga teoreetik nimetaks neid ehk vastupidiselt või hoopis mõnel muul viisil. Tahtnuks Norberg-Schulz selles osas läbini objektiivne olla, oleks ta pidanud maastikutüüpe nimetama näiteks *maastik x*, *maastik y* ja *maastik z*. See on aga puhtalt nimetamise küsimus ega oma mingit mõju asjaolule, et analüütiliselt eksisteerivad erinevat tüüpi maastikud ja nendega koos ka erinevad kohavaimu tüübid.

3.2. *Genius loci* tänases arhitektuuridiskursuses

Luisa Bravo osutab, et ajalooliste linnade tänapäevane väljakutse seisneb selles, kuidas lepitada *kohavaimu* ja *ajavaimu*. Kohavaim on seejuures mõistetud kui linna ajalooline dimensioon ja linna karakter, mis koondab kollektiivseid motiive ja identiteeti. Ajavaim esindab sotsiaalseid ja kultuurilisi praktikaid oma kaasaegses kontekstis. Ajavaim kui linna kaasaegne dimensioon peab kaasas käima muutuvate vajaduste, uuenduste, väärtuste ja sotsiaalse elu vormidega, mis annavad linnaruumile uusi tähendusi. Tänapäevane elutempo ja muutuste elluviimise kiirus esitavad vanadele linnadele väljakutse, kuidas jätkusuutlikult siduda omavahel kohavaim, mis kannab ajaloolisi väärtusi, kaasaegse sotsiaalse mobiilsuse ja tormaka ajavaimuga. (Bravo 2010)

Kohavaimuga arvestamise teeb tänapäeval küsitavaks ka asjaolu, et arhitektide töövahendid ja meetodid on muutunud ning traditsiooniline käsitööline kavandamine on tahaplaanile vajunud. Arhitektuuriprotsessi tehnoloogiline areng on jõudnud nimelt seisule, kus kasutatav CAD tarkvara (*computer-acted design*) määrab paljuski uue arhitektuuri tulemuse ja olemuse. See on juhatanud sisse uue ajastu arhitektuuridiskursuses, mida nimetatakse *parameetriliseks disainiks* [*parametric design*], mis baseerub matemaatilistel printsiipidel ja kirjutatud koodil. Arhitektidest on saanud programmeerijad ning tarkvarast arhitektid. (Ali, Kuzović 2015)

Kuigi efektiivne, toob parameetriline disain kaasa esteetilise probleemi. Nimelt ei eksisteeri tarkvara jaoks selliseid mõisteid nagu *kompositsioon*, *kontseptsioon*, *kontekst* või *identiteet*, rääkimata siis *paigavaimust*. Kui mõelda arhitektuurist veidi laiemalt kui optimeeritud odavatest kuubikutest, tekib küsimus, kas arvuti on ikka võimeline inimesele *kodu* ning linnale *vaimu* kujundama. Abitööriistast, mis oli algselt disainitud arhitektile võimalikke lahendusi pakkuma, on saanud generatiivne tööriist, mis esteetika seejuures kõrvale jätab. Kui arhitekt kirjutab kavandi joonistamise asemel hoopis koodi, vajub seni üks põhilisemaid arhitekti käsitööoskuseid – pliiatsiga joonistamine – tahaplaanile. Sellega vajub paratamatult tahaplaanile ka arhitektuuri kunstiline külg ja arhitektuuri olemus kunstivormina. (samas)

Autorid toovad välja, et Norberg-Schulz oli oma ala pioneer, rajades aluseid fenomenoloogilisele arhitektuurile. Tema fookuses olid eeskätt arhitektuuri psüühilised mõjud, mitte niivõrd arhitektuuri praktiline pool. Parameetriline lähenemine arhitektuurile aga ignoreerib asjaolu, et hooned ei kanna ainult praktilist funktsiooni, vaid osalevad linnaruumi arhitektuurilises diskursuses, integreeritud suhetes kultuurikonteksti ja teiste hoonetega.

Hooned konkretiseerivad paiga, joonistavad välja selle piirid ning markeerivad selle karakterit – arhitektuurilise kohavaimu konstrueerivad seetõttu kõige enam hoonete fassaadid. (samas)

Parameetrilise disaini eestkõneleja Patrik Schumacher kirjutab aga, et tegemist on arhitektuuri vältimatu tulevikuga, kuna vaid parameetiline disain suudab vastata tänapäevase arvuti abil võimendatud tsivilisatsiooni ootustele ja vajadustele. Parameetrilisel disainil on seejuures oma alastiilid ja arenguetapid, mis on järgnevad (kronoloogiliselt): *foldism*, *blobism*, *swarmism* ning *tectonism*. Viimane neist olla kõige küpsem ja keerukam parameetrilise disaini saavutus. *Tectonism* on seejuures huvitav nähtus, et kehastab Schumacheri sõnul teatavat fookuse nihet parameetrilise paradigma sees – *tüpoloogilise* lähenemise on asendanud *topoloogiline* lähenemine. Selle visuaalseks väljundiks on voolavad disainid, mis sulavad maastikuga kokku. (Schumacher 2020)

Eeltoodud parameetrilise disaini viimased arengud omakorda viitavad, et ka arvuti abil loodud arhitektuur on hakanud otsima suuremat sidet maastiku ja keskkonnaga, võib ehk öelda – *genius loci*-ga. Kuivõrd siiski algoritmide abil loodud kujundused on võimelised vajalikku tunnetuslikku kooskõla saavutama, jääb ehk küsitavaks.

3.3. Kohatunnetus ja kohavaim

Täna tõlgitakse *genius loci* tihti kohatunnetuseks [*sense of place*]. Autorid Larkham & Jiven osutavad, et *genius loci* mõiste on ajaga mõnevõrra muutunud. Veel 18. sajandil oli peamiseks tõlkevasteks „koha kaitsevaim“ [*the genius of a place*]. Kui varasemal ajal mõisteti selle all eeskätt „koha kaitsevaimu“ mõju, siis täna mõistetakse selle all pigem „koha atmosfääri“ ja „karakterit“. Mõisteid nagu „kohatunnetus“, „karakter“, „väljanägemine“ [*appearance*] ja „kohavaim“ on nii mõnelgi puhul kasutatud samatähenduslikena ja vahet tegemata. (Larkham, Jiven 2003)

Samuti ei teinud eeltoodud mõistetel rangelt vahet ka Norberg-Schulz, kelle *genius loci* käsitus hõlmab üldjoontes nelja tasandit: 1) maapinna topograafia; 2) valgustingimused ja taeva tavapärase olek; 3) ehitised; 4) sümboolsed ja eksistentsiaalsed tähendused maastiku kultuurilisel kihil. Norberg-Schulzi jaoks avaldus *genius loci* kõigi nende tasandite jagamatus koostoimes. (samas)

Kuigi *genius loci* mõiste võib tänagi arhitektuuripraktilises planeerimises kasutuses olla, pööratakse paiga topograafia, loodusele ja sümbolsetele tähendustele tavaliselt vähem tähelepanu kui ehitatavatele vormidele. „Kohavaimu“ ja „karakteri“ mõisted on tihti esindatud näiteks muinsuskaitse ja säilitamisega seotud aruteludes, kuna need osutavad koha ajaloolistele väljakujunenud tähendustele ja väärtustele. Autorid toovad välja, et kohavaimu ei saa tahtlikult ja sihipäraselt luua. Kuigi teatavate printsiipide rakendamise läbi on võimalik luua keskkond, mis soodustab „kohatunnetust“. (samas)

Raamatu „Making Sense of Place“ (2012) eessõnas toovad toimetajad välja, et kohatunnetuse uuringutes joonistuvad välja kaks mõneti erineva fookusega lähenemist. Esimese lähenemise fookuses on koht kui paigavaimu või *genius loci* manifestatsioon, mille määravad topograafilised ja tunnetuslikud omadused; teine lähenemine keskendub aga koha mõtestamisele enam indiviidi või grupi vaatepunktist. Esimese lähenemise huviorbiidis on eeskätt koha iseäralikud tunnusjooned, mis määravad tema karakteri. Teise lähenemise esiplaanil on aga viisid, kuidas inimesed kogevad, kasutavad ja mõistavad kohta, rajades sellele oma identiteedi ja kohalikkuse. (Convery, Corsane, Davis 2012)

Teisalt, kuna erinevaid lähenemisi kohatunnetuse mõtestamiseks on sedavõrd erinevaid (seda on uuritud sotsiaalantropoloogia, inimgeograafia, psühholoogia jt distsipliinide poolt), on vähe üksmeelt selles, millistes suhetes täpselt on omavahel koha identiteet, kohast kiindumus ja kohast sõltuvus (vastavalt *place identity*, *place attachment* ja *place dependency*). Autorite vahel on siiski konsensus selles osas, et inimeste ja kohtade vaheline suhe on oluline nii individuaalse kui ka kollektiivse identiteedi jaoks. Koht loob inimese eksistentsiaalse tuuma ning pakub emotsionaalseid ja psühholoogilisi sidemeid, mille kaudu nii individid kui ka grupid end defineerivad. (samas)

David Storey, kes artiklis „Land, Territory and Identity“ on vaatluse alla võtnud eeskätt koha ja identiteedi suhte, toob välja, et üks aspektidest, mis inimeste identiteedis kaalukalt kaasa mängib (lisaks rahvusele, soole, elukutsele jpt aspektidele), on koht – tähenduslik kuulumine mingi koha juurde on seotud näiteks selliste mõistetega nagu kodu ja kohalikkus. Identifitseerides end ühel spetsiifilisel viisil, ei välista see kuulumist ka mingi laiema, kollektiivse identiteedi sekka. Samuti võib täheldada tugevaid sidemeid rahvusliku identiteedi ja territooriumi vahel. (Storey 2012: 11)

Ta toob välja, et kohatunnetus on tihti seotud paikadega, kus ollakse üles kasvanud või mis on meie jaoks seostunud positiivsete emotsioonidega. Sama kehtib aga ka negatiivsete

emotsioonide kohta, kui tegemist on näiteks paigaga, kus mingi traagiline sündmus aset on leidnud. Olenemata sellest, kas koht on inimese jaoks seotud heade või halbade assotsiatsioonidega, ankurdatakse see inimese emotsionaalset tunnetust, osaledes ja toonides igapäevast elamise kogemust. Iseäranis tugevalt on tihti seotud (kodu)koht ja perekonna identiteet, eriti kui samas kohas on elatud juba mitu inimpõlve. (sammas: 12)

Kohatunnetus võib teisalt olla seotud ka võimu, omamise ja kontrolliga. Maaomanik võib koha puhul tunnetuslikult tähtsustada ka seda, et tegemist on *tema maaga*, mille üle tal on voli ja võim. Maastiku „kodustamine“ ja kultiveerimine tekitab sellisel juhul uhkust ja rahulolu, kuivõrd tükike loodust on siis allutatud inimese taatele. Storey toob siinkohal näiteks John B Keane' näidendi *The Field* (ehk kas „Põld“ või „Väli“), kuid eestlastel pole vaja oma näidet kaugelt otsida – maaga maadlemise käsiraamat on siinmail kooli kohustuslik lektüür. Makrotasandil võib kohtadel olla ka hoopis utilitaarne või poliitiline väärtus (näiteks rahvusterritooriumi puhul). Kohatunnetus hõlmab seega nii positiivseid kui ka negatiivseid seoseid, mis on vaadeldavad nii indiviidi kui ka kollektiivi tasandilt. (sammas)

3.4. Henri Broms ja *genius loci*

Soome semiootik Henri Broms (1927-2014) tegeles kohavaimu temaatikaga mitmel moel. Tema sulest on ilmunud semiootiliseks romaaniks tituleeritud ilukirjanduslik teos nimega „Paiga hing. Genius loci“ (2001). Lisaks sellele on Broms *genius loci* mõtestamisse panustanud ka akadeemilises diskursuses, avaldades ajakirjas *Semiotica* artikli pealkirjaga „Genius loci“ (2000).

Alustuseks mõni sõna tema romaanist „Paiga hing. Genius loci“. Raamat pöörab küllalt palju tähelepanu kohtadele ning kohtade karakterile, kus tegevus aset leiab, mistõttu võib öelda, et raamatus kirjeldatud paigad on veidi tähtsamal positsioonil kui ehk n-ö keskmises romaanis. Paiga hing ja linna müüt pole aga siiski nii kesksed teemad, kui pealkirja järgi loota võiks. Paikade tugev markeeritus avaldub eelkõige seeläbi, et kõiki tegelaste käike saadavad koha- ja tänavanimed, kus need aset leiavad. Sisuliselt saaks selle raamatu järgi üsna edukalt käia „tegelaste radadel“.

Romaani peategelaseks on semiootika huvidega soome ärimees Freddy, kes reisib 1970ndatel koos äripartnerist sõbra Askoga tööasjus Eestisse, kus nad tutvuvad kahe partei heaks töötava eesti neiuga (Viktoria ja Telmaga). Soome ärimeste ja eesti neiude vahel hakkavad arenema romantilised suhted ning kogu ülejäänud tegevustik keerleb paljuski neid keerukaid uusi suhteid hoides ja arendades. Tuleb tõdeda, et Freddy ja Asko hingeelu saavad selles teoses märksa enam tähelepanu kui kohad, kus nad liiguvad. Nagu tõdeb ka raamatu järelsõnas Haljand Udam: „Bromsi teose kõige sügavamaks ja hõlmavamaks tasandiks on „enese otsimise“ müüt“ (Udam 2001: 204).

Teisalt leiab teosest mõningal määral siiski ka filosoofilisemat lähenemist paikadele. Näiteks märgitakse Tartu kohta, et „iseegi stalinliku vaimse rõhumise ajal oli saksa teaduse pärimus püsinud elavana haritud inimeste meeles, ja seda iseäranis Tartus“ (Broms 2001: 20). Lisatakse, et saksa idealistliku filosoofia vaimu võtsid omaks isegi pärast sõda Venemaalt sisse rännanud teadlased. Tartu kohta öeldakse veel, et „Tartus valdas Fredi eriline tundmus, ta oleks nagu saabunud kultuuri algallika juurde, näiteks Firenzesse“ (samas: 50). Tartu erilist vaimust rõhutatakse veel teisalgi: „Tartu polnud olemas pelga argielu jaoks. Mõnel puhul oli tema sihiks – esmalt muidugi – mõtteline akrobaatika ning seejärel, teadmiste süvenedes, ka tarkus ja täius. Niisugune kõrgem tarkus oli Tartu sõprade olemuslik osa“ (samas: 62).

Siiski jõutakse veidi hiljem ka mõningate üldistusteni *genius loci* kohta. Näiteks tõdetakse, et „linnad on sümbolite süsteemid“ (samas: 81) ning neid sümboleid ajavad enamasti taga turistid. Veidi üllatuslikult pakub Broms välja ka võimaliku mehhanismi, kuidas linnad enesele üldse hinge ja erilise aura saavad:

Igal linnal on oma eriline loomus, *spiritus loci*, mis ilmutab end kõige paremini siis, kui seda vaadata koos kellegi teisega. Linn võib kasvada hiiglaslikuks kivikolossiks, kuid mitte luua endale hinge. Kuid siis võib hakata mõni filosoof, rühm kunstnikke või kirjanikke käima koos ühes teatud paigas või mõnes kohvikus.

Hilisemad saabuvad aduvad neis paikades võimsa aura lähedust ja annavad sellele aurale nime, nagu Bloomsbury või Saint-Germain-des-Prés. Nad taipavad, et sellel linnal on oma eriline hing. (samas: 89)

Seega on paiga hingel, et see üldse tekkida saaks, tarvis vaimuinimeste abi, kes kuskil koos käiksid ning oma vaimse jälje maha jätaksid: „*Spiritus loci* eeldab kohvikuid, ülikoolikohvikut, baare, kuhu kogunevad vaimuinimesed, ja teisigi kooskäimispaiku“ (samas). Helsingi kohta leiab Broms seejuures, et Helsingil sellist *spiritus loci*'t pole. Broms toob ka esile, et kohalikud sündmused mõjutavad paiga vaimu: „Olulisest sündmusest jäävad paika, kus see toimub, jäljed – võib-olla molekulidena,“ (samas: 189) ning täpsustab mõned read hiljem: „Paigad

salvestavad informatsiooni. Seepärast suudles Pasternak Sankt-Peterburgi raudteejaamas kõnniteed. Kõnnitee oli täis informatsiooni. Selles kajastus kultuur, ülevad mõisted ja teooriad, mis hõljuvad õhus ja muudavad Sankt-Peterburgi filosoofide ning poeetide linnaks“ (samas).

Niisiis võib öelda, et Bromsi nägemus kohavaimust on eelkõige kultuurisemiootiline, mitte arhitektuuri-teoreetiline või mõnel kolmandal viisil mõtestatud. Ka järelsõnas toob Udam välja, et „Broms ei käsita *genius loci*’t mõistagi mitte kui reaalselt eksisteerivat vaimolendit, vaid pigem kui paigale eriomast sõnumit ja informatsioonilist aurat, mille varal paik kõneleb temas viibiva inimesega“ (Udam 2001: 202).

Anti Randviir toob oma arvustuses teosele esile asjaolu, et raamatu suurim väärtus kohaliku lugeja jaoks võiks peituda selle reflekteerivas dokumentaalsuses (Randviir 2001: 10). Broms kirjeldab näiteks, kuidas tollane elu oli kodeeritud ja topeldatud – üks käitumismall avalikkuse tarbeks, teine siseringi jaoks. Randviir täheldab, et sel kahestunud elukorraldusel ei puudunud ka oma positiivne mõju, nimelt siin tehtavale teadusele:

Antud teose puhul saame näiteks Tartuga seonduvalt jälgida seda, kuidas igapäevaelu (vähemalt) topeltkodeeritus ja ka teatud rakendusuuringute põhimõtteline võimatus soodustas puht-teoreetilist humanitaarteadust. Et teadustegevus on iseenesest samuti ühiskondlik praktika, hakkas see mõjutama Tartu tähendustamist eesti kultuuriruumis ning seekaudu ka seda, millist teadustegevust saadi selles paigas edendada. (samas)

Ajakirjas *Semiotica* avaldatud artiklis „Genius loci“ (2000) räägib Broms sellest, kuidas just koodid teevad umbisikulisest maastikust konkreetse: „Ilma koodideta oleksid vaid metsad, järved ja jõed. Koodid teevad metsadest Venemaa, Rootsi või Soome. Enamik bürokraatia poolt loodud alasid on aga oma tähenduseta – n-ö tähendusest tühjad“ (Broms 2000: 233).

Tugeva identiteediga linnad peavad aga omama midagi rohkemat kui pelgalt koodid. Broms nimetab selle miski sümboolseks „kuldajaks“, mis avaldub üldiselt kirjanduse kaudu ning mis on iga eduka linnakujutluse taga. „Kuldaeg“ võib oma olemuselt olla nii kultuuriline kui ka majanduslik, aga võib ka olla, et taoline „kirjanduslik kuldaeg“ on linnal üldse puudu (samas: 235). Tulles siit korraks Tartu juurde, võib arvata, et selline „kirjanduslik kuldaeg“ leidis siin aset 20. sajandi alguses (mida markeerivad näiteks Eesti Kirjanikkude Liidu asutamine, ajakirja *Looming* sünnid, Noor-Eesti tegevus, aga ka kultuurielu koondumine kohvikutesse).

Broms tutvustab ka Rebecca Kaufmanni avaldamata uuringut „City Marketing and Semiotics“ (1988, viidatud Broms 2000 järgi), mis eristab nelja erinevat koodi, mis osalevad eduka linnakujutluse loomisel. Need on 1) fantastiline, 2) sümboolne, 3) antropoloogiline ja 4)

taktilne kood (samas: 235). Fantastiline kood lisab linnale unenäolisuse, fantaasiad ja visioonid, mis võivad avalduda aga ka näiteks salongikultuuris; sümboolne kood markeerib paigas korduvaid sündmusi, mille järgi mõned inimesed kohta teavadki; antropoloogiline kood tähendustab kohta seeläbi, et seal on millegi „juured“, sünnipaik ja algkodu; ning taktilne kood annab kohale tähenduse mingite füüsiliste objektide kaudu, mis kohas leiduvad (samas: 235-237).

Tahtmise korral saab ka Tartu linna kujutluspilti nende abil kodeerida. Fantastiline kood kirjeldaks sel juhul näiteks vana Werner ja teiste kunagiste legendaarsete kohvikute kultuurilist seltsielu, mis tänase päeva perspektiivist vaadates kohati unenäoline tundub. Sümboolne kood, millele on reserveeritud korduvad sündmused, võtaks siis enese kanda näiteks volbriöö pidustused, tudengipäevad ja öölaulupeod. Antropoloogilise koodi sisustamine muutub mõnevõrra keeruliseks võimalike valikute ülekülluse tõttu – Tartus on sedavõrd palju Eesti jaoks olulist sündinud, et märgin praegu ära vaid esimesed üldlaulupeod ning rahvuseepose sünni, kuid seda rida saaks veel pikalt jätkata. Taktilne kood, mis hõlmab inimeste jaoks olulisi füüsilisi objekte, võiks Tartu kontekstis hõlmata üsna erinevaid asju, kuid näiteks Toomkiriku varemed, Tartu Ülikooli peahoone või Kuperjanovi haud peaksid sellisteks näideteks sobituma.

3.5. Kaasmaalaste peegeldusi

Madis Kõiv (1929-2014) on Akadeemias avaldatud artiklis „Genius loci“ (1994) mõtisklenud kohavaimu mõju ja tähenduse üle, illustreerides oma mõttekäike kahe romaani toel. Ta võrdleb Valev Uibopuu kirjeldatud Valga linna romaanis „Keegi ei kuule meid“ (1948) ning Bernard Kangro kirjeldatud Tartut romaanis „Jäälätted“ (1958). Kohtade valik toetub seejuures isiklikule kogemusele: „Nood kaks Kangro ja Uibopuuga väljavalitud Ugandimaa linna olen ma tõesti oma jalaga läbi mõõtnud ja midagi ei anna siin tagasi võtta“ (Kõiv 1994: 677). Mõtiskluse fookuse sõnastab ta nii: „mis üldse on koht ja mis diagnoos see selline – kohavaimust vaevatu“ (samas), tõdedes aga, et ammendavalt ta sellele küsimusele kindlasti vastata ei mõista.

Väliste tunnuste järgi liigitab ta mõlemad kõnealused linnad piirilinnadeks, öeldes, et „üks neist asub Võru- ja Lätimaa piiril (Valga) ja teine Ugandi- ja Eestimaa piiril (Tartu)“ (samas). Tartu

kohta märgib Kõiv veel, et selle tõeline kohavaim ja lokaalgeenius, mis siin avalduvad, on sügavalt sise- ja tagamaised: „see on linn Ugala piiril, p i i r i j õ e l, mille taga algab võõras maa. [...] Tartust läheb vaimutee üle Emajõe lõpmatusse ja on sellega k o k k u s a a m i s k o h t universumiga“ (samas: 681). Kõnekas on seejuures, et kuigi Kõiv teadvustab kohavaimu kõrval ka ajavaime, ei pea ta viimaseid ülemäära tähtsaks:

Mul ei ole selle kohta muud ütelda, kui et mina ise olen pigem koha-lik kui aja-lik, ma usun, et kohad ei ole suvaliste või konventsionaalsete piiridega eraldatud maaosad, ma usun kohtadesse kui vaimsetesse isenditesse ja kohavaimudesse kui ürgsetesse ja taandumatutesse, kelle üle ajavaimudel ei ole täit jõudu. [...] Koha vaim on kohas sügavalt kinni ja tema ürgsetes juurtes. (samas: 678).

Oma arutluses jõuab Kõiv selleni, et koha tõeline vaim paljastab end inimesele vaid lapsepõlves, või õigemini – *mängukohas*, mis vajutab inimesse koha pitseri kogu eluks:

Mängukoha juures ei ole niivõrd oluline, et s e a l m ä n g i t a k s e, kui see, et see on paik, kus koht oma asjade kategoorilised imperatiivid asetab – see on initsiatsioonipaik. Siin toimub pühendusrituaal ja asjade käsud antakse teada. Sellega on asjad igavesed oma kategoorilisuses ja ei või olla teistsugused ja teisiti, kui nad just on. [...] Ainult sellele, kes *mängukohas* on olnud, on selle koha asjad äärmuseni tõsised ja absoluutsed. (samas: 688-689)

Tartu iseärasus seisneb paljuski selles, et olles liitvaks kohtumispaigaks ja piiriks, viib ta ühtlasi kokku paljud inimvaimud, kes on üles kasvanud ja n-õ koha poolt initsieeritud mujal, ning „kes monaadidena peegeldavad oma kohageeniusi“ (samas: 683). Selle mõttega haakub ka Kõivu tähelepanek artiklist „Tardo liin“: „Võib tähele panna niisugust kummalist asja, et siin sündinud (ja ka surnud) suurus oleks justkui vähem kui läbikäinuid. Võib omaette mõtiskledagi, et mida see siis ikka tähendab. Et kas siis Tartu on mõni suuruste läbisõiduhuov?“ (Kõiv 2005: 333).

Samas artiklis puudutab Kõiv ka kohavaimu temaatikat, arutledes, et igasugused koha muutused (nii sisemised kui ka välimised, mis Kõivu järgi ühtlasi teineteist peegeldavad) muudavad ka koha vaimu, „sest koht on vaimu suhtes tundlik, ta võtab vaime vastu ja kultiveerib neid ise. Õieti ongi koht alles oma vaimudega see, mis ta on, ilma nendeta pole teda olemaski“ (samas: 334). Kõivu käsitluses on kohavaimud pigem mitmuses – mõned nähtavamad, mõned enam peidus, kuid „kõik, kes kohaga kokku puutuvad, on ta vaimust (vaimudest) ühel või teisel määral või moel vaevatud“ (samas). See suhe on aga kahepoolne, sest teisalt on ka linn kõigist tema pinnal toimetanud inimeste vaimudest vaevatud, nagu märgib Kõiv: „kõik, mis siin linnas on sündinud, on siia ka kuidagi maetud, ja kõik, mis siia on maetud, ei ole lõplikult maha maetud. Ja kõik siin olnud ja olevad ja tulevad „meie’d“

loovad midagi, mis selle koha teeb igale just selleks, mis temale on määratud. Kedagi ei saa mängust välja jätta“ (samas: 340). Need viimati tsiteeritud Kõivu mõtted haakuvad hästi eelpool käsitletud Bromsi arutlusega, et paigad salvestavad informatsiooni ning kohavaim on mõjutatud nii seal tegutsenud inimeste poolt kui ka paigas aset leidnud sündmuste läbi. Seega on ka Kõivu käsitus kohavaimust pigem kultuurisemiootilise laiema iseloomuga kui kitsamalt arhitektuuri-teoreetiline, mida esindab Norberg-Schulz.

Marek Tamme ja Kalevi Kulli poolt Kõivu mälestuseks pühendatud artikkel „Eesti teooria“ (2015) mõtestab omalt poolt lahti, milline on Eesti maiskondliku mõtte kohalik sidusus ja järjepidevus. Seejuures pole Tamme ja Kulli artikkel mitte lihtsalt kummardus lahkunud Kõivule, vaid tõukubki (vähemalt poolenisti) eeltoodud Kõivu arutlustest koha tähtsusest paikkondliku mõtte arengule. Lähtutakse eeldusest, „et ajaühtsusest tähtsamgi on ruumiühtsus, *genius loci* või *air de lieu*. Eesti teooria lähe on pigem ruum kui aeg, sinne teoreetiline mõte on sündinud ennekõike koha-, mitte ajavaimust“ (Tamm, Kull 2015: 582). (Re)konstrueeritakse Eestiga seotud mõjukaimate õpetlaste teoreetilist ühisosa ja sarnaseid tendentse. Kuivõrd enamik Eesti teooria tähtsamaid mõtlejaid on olnud seotud Tartu linna ja ülikooliga, on Eesti teooria vaimne kese üsna Tartu põhine ning „tähtsaim Eesti teooria institutsionaalne arhiivimoodustaja on eelduspäraselt Tartu ülikool“ (samas: 584). Teise tähtsama institutsionaalse keskkonnana tuuakse välja mõis, sest nii mõnigi teooria keskne autor (näiteks Baer, Keyserling ja Uexküll) tegutsesid aadlikena hoopis mõisates (samas: 585).

Tamm ja Kull toovad välja seitse kesket kuju, kes moodustavad Eesti teooria tuuma ja on selle n-ö esimese ringi õpetlased: Karl Ernst von Baer (1792-1896), Victor Hehn (1813-1890), Gustav Teichmüller (1832-1888), Jakob von Uexküll (1864-1944), Hermann Keyserling (1880-1946), Johannes Gabriel Granö (1882-1956) ja Juri Lotman (1922-1993) (samas: 586-587). Teoreetilise vundamendi poole pealt on nimetatud õpetlaste kõige tähtsamaks mõjutajaks olnud Immanuel Kant (1724-1804), kuid ka Gottfried Wilhelm Leibnizi (1646–1716) töid on au sees peetud ning teisalt olid olulised Johann Wolfgang von Goethe (1749–1832) ja teiste saksa romantikute vaated (samas: 588). Kokkuvõtvalt tõdeavad autorid: „Eesti teooria on kujunenud esmajoones ratsionalismi ja romantismi pingeväljas, nimelt sellest kaksikmõjust on alguse saanud Eesti teooria peamised episteemilised lähtekohad“ (samas: 596-597). Käesoleva töö seisukohast on olulised mitu Tamme ja Kulli järeldust. Esiteks tõdemus, et Eesti teooria on valdavalt Tartu põhine, mis kinnitab ja õigustab akadeemiliste tõendite najal Tartu kui vaimupealinna staatust; teiseks nende järeldus selle kohta, et Eesti teooria on kujunenud mitme

erineva mõttevoolu pingeväljas, valgustades veel ühest aspektist Tartu olemuslikku mitmekeslust, mis avaldus muuhulgas ka Norberg-Schulzi *genius loci* teooria raamistikus.

Kokkuvõtteks visandavad Tamm ja Kull kaheksa teesi Eesti teooriat iseloomustavatest joontest. Toon need siinkohal ära, kuna siitki kumab läbi teatav tendents mitmekesisusele:

- 1) Eesti teooria kannab endas ratsionalismi ja romantismi mõju- ja pingevälja; 2) Eesti teoorias otsitakse ja esitatakse seletusi mitmekesisusele; 3) Eesti teoorias tuletatakse üksik üldisest ja nähakse tervikus osade eristajat; 4) Eesti teoorias loob subjekt oma ümbruse; 5) Eesti teooriale on omane paljutine substantisikäsitus; 6) Eesti teoorias eelistatakse ruumilisust ajalisesusele; 7) Eesti teoorias on ülekaalus kindla ainese alusel arendatav teooria; 8) Eesti teooria kätkeb veel palju muudki. (samas: 610)

Samuti on Valdur Mikita teinud arvestatavaid katseid kirjeldamaks eesti kohavaimu ja elulaadi iseärasusi (mõttelises triloogias „Metsik lingvistika“, „Lingvistiline mets“ ja „Lindvistika“), jõudes aga lennuka fantaasia abil mõnevõrra fantastiliste järeldusteni, mistõttu on tulemus kohati mütologiseeriv, nagu on osutanud Jonuks ja Remmel artiklis „Metsarahva kujunemine“ (2020) või Kaljundi artiklis „Eestlased kui soomeugrilased“ (2018). Sellegipoolest pakuvad Mikita tähelepanekud sel teemal omajagu mõtteainet. Raamatu „Lindvistika“ (2015) eessõnas ütleb ta otsesõnu, et „see on uurimus eestlaste paigavaimust ja paigarahva elutundest“ (Mikita 2015: 7). Ta otsib seejuures sihilikult nähtusi, mida pole kuigi lihtne kirjeldada, nagu ta sõnab raamatus „Metsik lingvistika“ (2016), siis „tegelikult ei huvita folkloristi mitte niivõrd see osa, mida on võimalik metakeeles salvestada, kuivõrd see, mida ei ole võimalik tõlkida“ (2016: 30). Triloogia kolmandast osast leiab ka mõtte, et „üldiselt võttes on tänapäeval väärtuslik kõik see, mida ei saa guugeldada“ (2015: 144) ning „just see raskesti sõnastatav hämaravõitu perifeeria on kõige unikaalsem osa meie kultuurist, tegelikult tükike vägevast maailmakultuurist“ (samas: 145). Nende Mikita mõtetega seostub ka minu käesolev huvi Tartu vaimu ja kohavaimu temaatika vastu, sest tuleb tõdeda, et tegemist on küllaltki raskesti piiritletava uurimisteemaga, mis aga just selsamal põhjusel ongi paeluv, et on mitmekesine ja akadeemiliselt väljakutsuv. Kuigi omajagu määratlematu, on Tartu vaim eestlaste (ja eriti tartlaste) jaoks kultuurilooliselt oluline teema, mida näitab asjaolu, kui palju (ja kui erinevalt) sellest on aja jooksul kirjutatud.

Perifeersena tõlgendab Mikita aga pea kõike, mis talle eesti elu juures meeldib, nagu on märkinud Hasso Krull: „Perifeeria nime võib Mikita raamatus kanda kõik, mida ta Eestis, ilmas ja inimestes tõeliselt armastab: geoloogia, mütoloogia, pärimus, loovus, inimese sisekõne, maagiline teadvus, Lõuna-Eesti omapära, baltisaksa veidrikud, eesti keele erijooned, teaduslike ideede genereerimine...“ (Krull 2013: 156). Rääkides aga konkreetsemalt kohavaimust, toob Mikita välja, et „ehitusmeistri kõige iidsemaks taotluseks on olnud ehitisse koondada

mingisugust „paiga väge”, kasutades selleks nii ratsionaalseid kui irratsionaalseid meetodeid“ (Mikita 2015: 173). Seejuures tähtsustab Mikita ka pärandkultuuri nähtamatut osa, öeldes, et eesti ruum koosneb tingimata ka „legendidest ja muistenditest, võluvatest mikrovormidest, avastuslikust arhitektuurist, igamehearhitektuurist, metsistuvast perifeeriast ja loomuliku lagunemise ilust“ (samas: 174), sõnastades lisaks ka arhitektuuri tunnetusliku kuldreegli: „hoonete ja muude rajatiste puhul tuleks mõelda, kuidas toimida nii, et paigahaldjas – *genius loci* – neis ka aastate pärast edasi elaks“ (samas). Samal ajal aga omistab Mikita eesti maastikele ja paigavaimule keskse osa meie identiteedis:

Keel, kultuur, loodus – kõik see on maailma pealt kokku laenatud, miski pole õieti päris oma. Sõnad, potikillud, puud-põõsad ja isegi veri pärinevad suuresti kusagilt mujalt. See, mis meid kõige enam rahvana on kujundanud, on maastikud. Paiga vaim.

Niisiis – *genius loci*. Suures osas maailmast on paigavaim ära narritud: jõed on sirgeks aetud, metsad parkideks tehtud, hundid-karud puuri pistetud. Meil on *genius loci* veel elus, see on reaalne jõud, kuigi seda pole väga lihtne mõista. Siiski tundub mulle, et eestlane on paigarahvas kõige sügavamas mõttes. (Mikita 2014: 4)

Siinkohal tuleb aga täpsustuseks märkida, et see paigavaim, keda kirjeldab Mikita, üsna kindlasti linnakeskkonnas ei ela. Nähtavasti on selle all mõeldud pigem eesti metsade, rabade ja vanade talukohtade atmosfääri. Kohavaimu mõiste on ka sellistele tõlgendustele igati avatud. Tähelepanu väärib ka asjaolu, kuidas Mikita mõtestab kohavaimu teematikat – nimelt kumab siitki läbi teatav kultuurisemiootiline lähenemine, mis seisneb selles, et füüsiliste parameetrite kõrval peetakse oluliseks ka kultuurilist kihti, mille moodustavad näiteks legendid ja muistendid.

Liigun siit edasi luuletaja Indrek Hirve lühikesele Loomingus avaldatud kirjatööle, mis kannab pealkirja „Genius loci“ (2000). Kirjatüki taustast niipalju, et samas Loomingu numbris on ilmunud Jürgen Rooste arvustus Jüri Kaldmaa luulekogule „Passioon“, kus Rooste märgib, et Kaldmaa kirjutab väga Hirve moodi. Seepeale ongi Hirve enda arvamust asja kohta päritud. *Genius loci*-t kui nähtust Hirv lahti mõtestada ei püüa, kuid osutab selle kujundavale mõjule. Sisuliselt ütleb Hirv, et jah, Kaldmaa kujundid tulevad tuttavad ette küll, kuid ei omista sellele asjaolule mingitki kavatsuslikku matkimist. Hirv toob hoopis välja, et Marie Under on kahekümnendate algul sama teed kõndinud, kus tema on hiljem Kaldmaaga juttu pühunud; üle jõe on Kristiina Ehini akna all istunud Mehis Heinsaar ja Marko Kompus ning siit- või sealtpoolt tuli uneleval sammul alatiht Lauri Sommer. Läbi puude paistis aga maja, kus elasid omal ajal Betti Alver ja Heiti Talvik. Sellega vihjab Hirv, et jõelinna vaimul on kõigile

eelmainitutele olnud arvestatav kujundav mõju. Talle esitatud algküsimusele vastab ta nii: „Ei, Kaldmaa ei kirjuta häirivalt minu moodi, oleme lihtsalt saanud algtõuke sama jõe orust“ (Hirv 2000: 1739). Tähelepanuväärne on siinkohal looduse tähtsustamine, kuna Hirv ei kirjuta, et algtõuge on saanud *samade majade vahelt*, vaid justnimelt *sama jõe orust*. Viimane näitab aga ilmekalt Tartu loodusliku paigavaimu olulisust kohalike inimeste tunnetusele.

Seniseid otsi veidi kokku tõmmates võib täheldada, et siin käsitletud kohalikud autorid (aga samuti Henri Broms) mõistavad kohavaimu kultuurisemiootiliselt, mis avaldub selles, et arvesse võetakse ka mitte-füüsilisi faktoreid, mis tulenevad kohalikust kultuuritraditsioonist. Võimalik, et tegemist on siinse tugeva kultuurisemiootika traditsiooni mõjuga, kuna nii Kõiv, Tamm, Kull, Mikita kui ka Broms on kõik rohkemal või vähemal määral Tartu semiootikaga seotud autorid. Norberg-Schulzi käsitus kohavaimust on aga kitsam, toetudes vaid paiga füüsiliselt tajutavatele omadustele, mis on teisalt aga tema arhitektuuri-teoreetilise vaatepunkti puhul ka mõistetav. Norberg-Schulz sai seejuures samuti mõjutusi semiootikast, kuid Tartu kultuurisemiootika tema *genius loci* käsitluse kirjutamise ajaks veel täielikult väljakujunenud ning raudse eesriide taga laiemalt tuntud minu teada polnud.

*Oma elupaika mitte tunda on häbiväärne ja autu;
ent põhjalikult teada ja tunda on samavõrd kiiduväärne kui austav.*

- *Johannes Claudii Risingh (1637, Tartus)*

4. Kuidas mõista Tartu vaimu?

Tartu tähendus on semiootilises mõttes kummaline ja kohati ka mõnevõrra vastandlik. Olles rahvasuus ühtaegu „vaike puust linn“ ja „kaluriküla“, on ta teisalt ka „Emajõe Ateena“ ja „muusade linn“. Esimesed kaks neist viitavad Tartu looduslähedusele, viimased kaks aga Tartu kultuurilembusele. Lisaks sellele on Tartu oma ajaloo jooksul korduvalt pea täielikult hävitatud nii sõdade (Liivi sõda, Põhjasõda, Teine maailmasõda) kui ka suurpõlengute poolt (viimati 1775, misjärel Tartu eemaldati Vene Keisririigi kindluslinnade nimekirjast). Hoolimata sellest, on Tartu iga kord fööniksina tuhandeid tõusnud ja taas õitsele puhkenud, olles nii justkui palimpsest, mida muudkui üle kirjutatakse. Kuigi tema tähendus on selle käigus teisenenud, on ka vanad tähenduskihid rohkemal või vähemal määral alles jäänud ning ilmutavad end aeg-ajalt tema tähenduses, muutes Tartu erinäoliseks ja mitmetähenduslikuks.

Tartu sümboolika on küllaltki vaimusfääri poole kaldu, mis ilmneb näiteks tunnuslauses „heade mõtete linn“ või asjaolus, et nähtusest nimega „Tartu vaim“ on saanud laiem kultuurisümbol, mille (ära)kasutamist võib täna kohata juba õige ootamatutes kontekstides. Nii kõneleb näiteks Tartu vaimust oma kodulehel Tasku kaubamaja³:

Tartut võivad kaunistada küll vaimsus ja vaimukus ja vaimutsemine ja isegi head mõtted vahetevahel, aga kõigi nende isa on üks suur ja ühine Vaim.“

See ongi see kuulus Koha vaim ehk Koha kaitsja. Genius loci, nagu ütlesid antiiksed targad, ja Genius Tartuensis või ka Genius Dorpati, nagu võime uhkusega öelda meie.

Niisiis, palju õnne, Tartu Vaim!

Samuti tegutseb Eestis (üks ilmselt Tartus) räpparite duo esinejanimega „Tartuvaim X Postiljon“, kes on oma seni kuue lindistatud looga leitavad YouTube ja Spotify platvormidelt. Samuti leiab YouTube’st Tartus läbi viidud tänavaküsitluse⁴, kus inimeste käest uuritakse, kas nad tunnevad Tartu vaimu. Vastused sellele küsimusele on küll seinast sein ja väärksid

³ <https://tasku.ee/tartu-vaim/> - vaadatud 27.12.20.

⁴ https://www.youtube.com/watch?v=u7X9Io8qnc8&ab_channel=OtHxTV – vaadatud 27.12.20.

eraldi käsitlemist, kuid peatun siinkohal vaid tõigal, et enamike küsitletute jaoks paistab tegemist olevat igati mõistliku küsimusega, mis ainult kinnitab Tartu vaimu kui nähtuse aktsepteeritud eksistentsi. Tähelepanuväärne on ka see, et Tartu Linnaraamatukogu koostatud raamatus „Kirjanduslikud (eksi)rännakud Tartus“ (2017) on kõik sõna „vaim“ esinemised markeeritud pisut teist värvi fondiga ning raamatu esilehel avaldatakse raamatu sisu eest tänu Tartu kirjanikele, Tartus käinud kirjanikele ning ka *Tartu Vaimule*. Lisaks eelnevale on Tartu vaimul ka oma Vikipeedia artikkel, mis ütleb, et „Tartu vaim on Tartu linnale omane elu- ja mõttelaad, mida sageli kujutatakse ka kehastununa mõnes inimeses või karikatuurselt vaimolendina.“⁵

Ajaloolisest perspektiivist vaadates kujunes „Tartu vaimu“ mõiste välja esimese Eesti Vabariigi 30ndatel aastatel, mil autoritaarse Konstantin Pätsiga vastusseisu sattunud Jaan Tõnissoni selja taha koondus demokraatlikult meelestatud opositsiooniline „Tartu vaimu“ kandev vaimueliit; samast perioodist pärineb kalambuur, et „Tallinn on pealinn, aga Tartu peaga linn“ (Salupere 2011: 34-35). Nagu on kirjutanud Valdur Mikita:

Kitsamas tähenduses on Tartu vaim miski, mis *vastandub Tallinna võimule*. Tallinn on võimupealinn, Tartu on vaimupealinn. Laiemalt tähistab Tartu vaim kogu seda salapärast ja veidi müstilist hingust, mille on linnale loonud Tartu Ülikooli ümber koondunud *õppejõudude ja üliõpilaste aura*. (Mikita 2017: 56)

Arusaama, et Tartu näol on tegemist Eesti vaimupealinnaga, rõhutab ka Malle Salupere:

Juba neli sajandit on Tartu olnud Eesti vaimupealinn, kus on tekkinud ja arenenud kogu eesti rahvusteadvus ja rahvuskultuur: eesti kirjandus ja ajakirjandus, kuulus laulupidude traditsioon, kutseline teater. Siin pandi alus eesti rahvusteadusele ja eesti keelele kultuurkeelena. (Salupere 2011: 6)

Tartu vaimust rääkides on aga veel üks võimalus ning sedagi teed on kasutatud, mida võiks kutsuda personifitseeritud perspektiiviks. Maia Tammjärv on Müürilehes avaldatud artiklis „Gurud, veidrikud või elukunstnikud – Tartu vaimu seitse palet“⁶ (2018) loonud mittetäieliku nimekirja Tartu vaimu võimalikest personifikatsioonidest, kelle hulka kuuluvad: Aleksander Müller, Matti Milius, Peeter Volkonski, Zavoodi Lembit, Erkki Hüva, Tartu Lordi ja Merca ehk Merle Jääger.

Nn personifitseeritud perspektiiv paistab välja ka aastatel 2005–2006 loodud ERRi persoonilugude saatesarjast pealkirjaga „Tartu vaim“. Esimese saate kirjelduses on öeldud, et „Tartu vaimu loovad siin elavad ja töötavad inimesed, olgu need siis kunstnikud, muusikud,

⁵ https://et.wikipedia.org/wiki/Tartu_vaim - vaadatud 27.12.20.

⁶ <https://www.muurileht.ee/gurud-veidrikud-voi-elukunstnikud-tartu-vaimu-seitse-palet/> - vaadatud 27.12.20.

arstid, teatritegelased, teadlased või ükskõik millisel muul alal tegutsejad.⁷ Viie saate jooksul leiavad tutvustamist kunstnik Imat Suumann, teadlane Marika Mikelsaar, teatrimees Lui Lääts, muusik Peeter Jõgioja ning medõde Carine Gross.

Aga ka linna ennast on teinekord personifitseeritud. Oma lühikeses artiklis „Tartu kui kultuurimärk“ (1987) kirjutab Juri Lotman:

Linna võib armastada nagu inimest. Mina armastan kaht linna: Leningradi, kus möödusid mu lapsepõlv ja üliõpilasaastad, ning Tartut, kus olen elanud 36 aastat oma küpsest elust. Linn – see on hoonestatud ruum. Kuid meie teadvuses muutub see ruum iseenesest sümboliks, omandab ühtaegu nii isikulise kui ka märgilise. Pole sugugi juhuslik, et vanades tekstides kerkib linn meie ette alati mütoloogilise olendi või elava inimesena. (Lotman 1987: 51)

Edasi räägib Lotman sellest, et kuivõrd linn on alati seotud kultuuriga, muutub ka tema tähendus alati märgiliseks ning omandab sotsiaalselt eriomase tähenduse, mis genereerib teatava „linna müüdi“:

See müüt võib kuuluda teatud sootsiumile või olla individuaalne, ta võib tugineda nii reaalsusele kui ka ideaalile. Kuid alati on tal vahetu side eluga: luues empiirilise ruumi psühholoogilise mudeli, määratleb ta inimese orientatsioonitüüpi tolles ruumis. (samam)

Rõhutamist väärrib siinkohal Lotmani tähelepanek, et kuigi „linna müüdi“ puhul on tegemist abstraktse nähtusega, on sellel müüdil reaalne mõju inimeste käitumisele selles ruumis.

Lugedes Arnold Matteuse (1897–1986) – kes oli aastatel 1926–1935 ja 1941–1944 Tartu linnaarhitekt ning aastatel 1944–1960 Tartu linna peaarhitekt – meenutusi artiklist „Minu Tartu“, jääb samuti silma, et Matteus pöördub Tartu linna poole esimeses isikus ja soojas toonis, rääkides justkui vana armsa tuttava ja vestluskaaslasega:

Veel enne kui mu jalg oli puudutanud su pinda, olin ma saanud sinust kuuldu-loetu põhjal oma ettekujutuse kui suurest, kaunist ja tark-ülevast linnast. Kaunil Emajõe kaldal... [...] Ning kui palju higi oli valatud su müüride rajamisel, kui palju verd voolanud su pinnal, kõik võitluses su õitsengu ja ilu pärast. Siis hiljem, sajandite jooksul, oli kasvanud sinust linn, teaduste ja rahu linn, suurte ja kaunite majadega, tarkusesammaste ja tuhandete raamatutega, millest mõned – salasõnu sisaldavad – aheldatud kettidega seinte külge, et nõiad ei saaks neid ära varastada. Linnas pidi elama ja olema palju igasugu ameti-, asja- ja meistrimehi, rikkaid kaupmehi, tarkuse nõudlejaid ja vahel ulaelu elavaid, tudengiteks hüütavaid noormehi. (Matteus 1987: 20)

⁷ <https://arhiiv.err.ee/vaata/tartu-vaim-kunstnik-imat-suumann> - vaadatud 27.12.20.

4.1. Linn kui (kultuuri-)tekst

Ühe semiootika eriharuna on välja arenenud *linnasemiootika*, mis uurib kõige üldisemalt seda, „*kuidas elatakse, suhestatakse linnaga*“ või pisut täpsemalt – „*kuidas inimene tähendustab linna*“ (Remm 2018: 448). Linn on omamoodi keelte ja koodide katel, nagu on öelnud Juri Lotman:

Linn kui keerukas semiootiline mehhanism, kultuurigeneraator, saab oma seda funktsiooni täita ainult seetõttu, et ta on erisuguse ehitusega ja heterogeensete, eri keeltesse ja eri tasanditele kuuluvate tekstide ja koodide katel. Just nimelt mis tahes linna põhimõtteline polüglotsus muudab ta mitmesuguste, muudes oludes võimatute semiootiliste kokkupõrgete toimumispaigaks. (Lotman 1999: 333)

Linna kui kultuurigeneraatori funktsiooni toob Lotman esile ka artiklis „Tartu kui kultuurimärk“, omistades Tartule samal ajal ka rahva intellektuaalse keskuse staatuse:

Kultuur pole minu arusaamist mööda passiivne hoiukamber, pelk raamatukapp, sisaldagu see siis pealegi mulle kõige kallimaid raamatuid (mõistagi on raamatud tähtsamaid asju elus!), vaid generaator, masin, mis kogu aeg end taastoodab, konkureerides niimoodi elu endaga. Seega on ka Tartu koht, kus kultuur pidevalt taastekib. See on rahva intellektuaalne keskus. (Lotman 1987: 51)

Linnasemiootikale on pühendatud ka erinumber semiootikaajakirjas „Tõid märgisüsteemide alalt“ aastast 1984. Samuti on Tartu-Moskva semiootikakoolkonna liige Vladimir Toporov aastal 2003 avaldanud raamatu *Peterburi tekstist* (originaalpealkirjaga „Петербургский текст русской литературы. Избранные труды“ ehk eesti keeli „Peterburi tekst vene kirjanduses. Valitud töid“). Oma raamatus määratleb Toporov linna teksti järgnevate sõnadega:

Nagu igal teisel linnal, on ka Peterburil oma „keel“. Ta kõneleb meiega oma tänavate, väljakute, veekogude, saarte, aedade, hoonete, mälestusmärkide, inimeste, ajaloo ja ideede kaudu ning teda võib käsitleda omalaadi heterogeense tekstina, millele omistatakse teatud üldine tähendus ning mille põhjal võib rekonstrueerida teatud märkide süsteemi, mis realiseerub tekstis. (Toporov 2003: 22)

Kui nüüd küsida Tartu-teksti teksti kohta, siis tuleb ilmselt nõustuda Malle Sauperega, kes on raamatus „Kultuuriloolisi vaatlusi Tartu teljel“ kirjutanud:

Seni on „Tartu tekst“ omaette kultuurinähtusena laiemalt mõtestamata. Selle eripäraks on nimelt paljumeelsus, piirasend: ühest küljest vastuvõtlik „võõra“, teisest küljest nostalgiline ja mütologiseeriv „oma“ suhtes, kahekordse identiteediga. (Salupere 2012: 142)

Seda kahekordset identiteeti aitab seletada asjaolu, millest kirjutab Valdur Mikita oma raamatus „Tartu tähestik ehk Tartu maine ja taevane trükis“ (2017): „Tartu kultuurielu on sajandite jooksul rikastanud see, et kaubateede ristumiskoha ja kuulsa ülikooli tõttu on linna

vaimuelu alati sündinud eri kultuuride kokkupuutepunktis“ (Mikita 2017: 56), sest „linn asub vee- ja maismaateede ristumiskohas ning samal ajal ka ida ja lääne kultuuride kokkupuutejoonel. Lääne poolt voolasid sadu aastaid Tartust läbi sool ja heeringas, ida poolt aga vaha ja karusnahad“ (samas: 23) ning „alates ülikooli aasavamisest 1802. aastal hakkas Tartust läbi voolama nii Euroopa kui Vene keisririigi vaimne kapital. Tartu on asunud erinevate maailmade ristteel, mis on elavdanud nii kauba- kui mõttevahetust. Tartu on olnud sild maailmade vahel“ (samas: 63). Sellest nimelt tulebki, et „siin asub justkui mitu linna ühe linna sees: maalinn, puulinn, veelinn ja taevalinn (kui silmas pidada Tartule kuulsust toonud observatooriumi). Nii võiks Tartut määratleda kui üht ilusat ja omapärast Põhja-Euroopa linna, mis on sündinud *maast, puust, veest, tähistaevast ja erksast vaimust*“ (samas: 7).

Analüüsisides Tartut kui teksti, võib vene vormikoolkonnast lähtuvalt küsida ka tema dominandi järgi. Dominandi on Roman Jakobson sõnastanud järgnevalt: “Dominanti võib defineerida kui kunstiteose fokuseerivat koostisosa, mis valitseb, määrab ja transformeerib ülejäänud osi. Just dominant tagab struktuuri terviklikkuse” (Jakobson 2014: 240). Tartu ajaloolise muutuvuse ja mitmetähenduslikkuse valguses tuleb aga tõdeda, et tal on mitu dominanti – tegelikult lausa kolm, nagu on märkinud Velsker ja Soovik, on Tartu linna kirjanduslik kujutluspilt ajalooliselt koondunud kolme elemendi ümber, milleks on: Toomemägi, Emajõgi ning ülikool, mille peahoone kahe esimese vahele jääb (Soovik, Velsker 2017: 93). Nagu märgib Valdur Mikita, siis „Tartu on ajalooliselt olnud nii kauba-, võimu- kui vaimukeskus: *kaubakeskus* hansaajal, *võimukeskus* orduajal ja *vaimukeskus* ülikooliajal“ (Mikita 2017: 5). Pole vist meelevaldne väita, et kaubakeskuseks olemisega oli kõige enam seotud Emajõgi, võimukeskuseks olemisega Toomemägi ning vaimukeskusega muidugi ülikool, needsamad kolm kirjanduslikku tsentrit.

Viimased kakssada aastat on Tartu elule kõige enam tooni andnud muidugi ülikool, nagu kirjutab ka Malle Salupere: „Uue hingamise ja näo sai linn seoses ülikooli taasavamisega 1802. Siitpeale muutus Tartu Liivi- ja Eestimaa vaimupealinnaks, kus elu keerles täielikult ülikooli ja selle teenindamise ümber“ (Salupere 2011: 26). Sellest lähtuvalt kirjutab ka Lotman, et „kui Tartu on minu jaoks märk, mis sümboliseerib kultuuri, siis ülikool on selle sümboli sümbol“ (Lotman 1987: 52), lisades juurde: „Mulle näib, et Tartus peab isegi õhk olema kultuurist läbi imbunud, ning seepärast on mul väga valus iga kord, kui puutun kokku tõikadega, mis vastanduvad Tartu kui kultuurilinna olemusele“ (samas).

5. Andmebaasi „Tartu ilukirjanduses“ märksõnade kvantitatiivne analüüs

Alljärgnevalt võtan vaatluse alla Tartu Linnaraamatukogu veebipõhise projekti „Tartu ilukirjanduses“ tekstide märksõnastikud. Andmebaasi koostatakse alates 2005. aastast ning nende lausete kirjutamise hetkeks on seal 1245 luuletust ning 4057 proosakatkendit, millele on koostatud ka teatav metatekst märksõnastike näol. Nimelt on iga andmebaasi sisestatud tekst varustatud erinevate märksõnadega, mis tähistavad kas tekstis esinevat *ajajärku*, *inimest*, *kohta*, *organisatsiooni*, *sündmust* või *midagi muud*. Mainitud kuus kategooriat moodustavad eraldiseisvad märksõnastikud. Sisestatud tekstid on valdavas enamuses eesti keeles ning pärit 20. sajandi algusest kuni tänapäevani. Siiski leidub andmebaasis ka saksakeelseid tekste, mis pärinevad 19. sajandist ning ka mõningaid eestikeelseid tekste 19. sajandist, mida esindavad näiteks Johann Matthias Eisen (1857-1934), Friedrich Robert Faehlmann (1798-1850), Ado Grenzstein (1849-1916), Karl Eduard Sööt (1862-1950) või Mihkel Veske (1843-1890). Ajalise plaani teise otsa moodustavad viimastel aastatel ilmunud tekstid, millest võib näiteks välja tuua Joosep Vesselovi luuletused teosest „Linna laul“ (2020) või Lauri Pilteri luuletused 2020. aasta Akadeemiast. Andmebaasi koostamine sai tegijate endi sõnul alguse nii, et projekti alustasid kaheksa paljulugenu inimest. Rühma peale komplekteeriti riulitais raamatuid, mille hulgas oli nii kirjandusklassikat kui ka uuemaid teoseid, mida siis hakati järjest läbi töötama. Alustati ainult ilukirjanduslikest teostest, mida on aga hiljem täiendatud ka tekstiviidetega, mis pole otseselt ilukirjandus, kuid on öelnud midagi olulist Tartu kohtade, elu või inimeste kohta. Hiljem projekti arenedes on valik taas ilukirjanduse eelistamise poole tagasi nihkunud, mitteilukirjanduslike viiteid on osaliselt vähendatud ning ka ilukirjanduse vallas ollakse varasemast enam valivad, lähtudes rohkem tekstide sisulisest relevantsusest ning vähem sellest, et Tartu on pelgalt ära mainitud. Vihjeid potentsiaalselt sobilike tekstide kohta võtavad nad vastu kõikjalt ning vahel tuleb neid ka tekstide autorite enda käest.⁸

Kohavaimu vaatepunktist on olulised eelkõige kaks märksõnastikku, milleks on *kohamärksõnad*, mis on olemuselt konkreetsed geograafilised punktid Tartus, ning *muud märksõnad*, mis varieeruvad seinast sein, kuid kaardistavad seejuures kõige eripalgelisemaid nähtuseid, mis Tartu ilukirjanduslikus kontekstis esile kerkivad. *Muude märksõnade* „sinast

⁸ Info andmebaasi alguse ja edasise arengu kohta pärineb erakirjavahetusest projekti juhi Katrin Raidiga.

seina” varieerumise all on siinkohal silmas peetud asjaolu, et nendega kaardistatakse tüübilt üsna erinevaid nähtuseid – esiteks Tartu kohti umbmäärases ja üldises mõttes nagu *ülikool* (kui jutt pole mõnest konkreetsest ülikooli hoonest), *sillad*, *äärelinn*, *kohvikud*, *tornid*, *tänavad*, *raudtee*, *majad*, *kirikud*, *pargid* jms; ning teiseks märksõnastatakse Tartust rääkivates tekstides esinevaid teemasid nagu *armastus*, *joomine*, *agulielu*, *Tartu suvi*, *kassid*, *jääminek*, *tolm*, *sõidud Emajõel*, *jõulud*, *kerjused* jms. Märksõnastik *muud märksõnad* sisaldab 298 erinevat märksõna ning nende jagunemine alakategooriateks tuleb alljärgnevalt lähema vaatluse alla peatükis 5.3.

Kohamärksõnade kvantitatiivne analüüs aitab esile tuua, millistele Tartu füüsilistele kohtadele ilukirjanduses kõige enam viidatakse, joonistades välja Tartu linna ilukirjandusliku „füüsilise“ tuumstruktuuri. *Muude märksõnade* kvantitatiivne analüüs annab aimu teemadest, mis Tartuga seoses tekstides enam esile kerkivad, moodustades veidi abstraktsema moega Tartu ilukirjandusliku keskme. Viimaks, pannes saadud tulemused kokku, ilmneb Tartu ilukirjanduslik kese, mis koosneb ühelt poolt füüsilistest kohtadest, teisalt aga üldisematest praktikatest ja nähtustest, mis nende juurde käivad. Mis puutub ülejäänud nelja märksõnastikku – *inimesed*, *ajamärksõnad*, *organisatsioonid* ja *sündmused* –, siis arvan, et neil on enam pistmist ajavaimuga kui kohvaimuga, mistõttu jäävad nad siinkohal vaatluse alt välja.

5.1. Kohamärksõnade kvantitatiivne analüüs

Kohamärksõnad kaardistavad Tartu kaardil lokaliseeritavaid kohti, mida on aga mõistetud pigem laias tähenduses. Näiteks kuuluvad kohamärksõnade alla nii viited tänavatele, parkidele, konkreetsetele majadele/asutustele, sildadele, linnaosadele kui ka monumentidele. Kõige „laialivalguvamaks“ kohamärksõnaks tuleb seejuures pidada ilmselt Emajõge.

Kohamärksõnade kvantitatiivse kaardistamise juures olen välja jättnud viited tänavatele, sest Tartu kontekstis pole ükski neist sellise ikoonilise staatusega, mis määraks Tartu identiteeti (erinevalt näiteks Amsterdamist, kus Punaste laternate tänava analüüsisist välja jätmine poleks mõeldav). Tartu tänavad pigem ühendavad erinevaid kohti ega tõuse ise sedavõrd esiplaanile. Küll aga on Tartus ikoonilise tähtsusega sillad, millest kõige viidatum on Teise ilmasõja ajal õhku lastud Kivisild; kuid ka Toomemäel asuv Inglisild on palju kirjanduslikku tähelepanu

saanud. Teiseks jätan esialgu vaatluse alt välja linnaosade märksõnad, kuna nende omavahelist suhet on kõnekas eraldi vaadelda.

Esitan 20 enamviidatud kohamärksõnad alljärgnevas tabelis:

<i>Märksõna</i>	<i>Proosakatkendeid</i>	<i>Luuletusi</i>	<i>Tekstiviiteid kokku</i>
<i>Emajõgi</i>	355	251	606
<i>Toomemägi</i>	319	231	550
<i>Ülikooli peahoone</i>	141	26	167
<i>Vanemuise suur maja</i>	131	17	148
<i>Raekoja plats</i>	113	32	145
<i>Toome varemed</i>	87	34	121
<i>Kivisild</i>	95	25	120
<i>Werner</i>	88	13	101
<i>Botaanikaaed</i>	70	17	87
<i>Jaani kirik</i>	51	23	74
<i>Raekoda</i>	52	21	73
<i>Inglisild</i>	39	33	72
<i>Raudteejaam</i>	59	9	68
<i>Ülikooli raamatukogu Toomel</i>	55	9	64
<i>Kaarsild</i>	30	28	58
<i>Tähetorn</i>	37	12	49
<i>Raadi lennuväli</i>	38	8	46
<i>Kassitoome</i>	28	17	45
<i>Baeri mälestussammas</i>	24	18	42
<i>Bussijaam</i>	31	11	42

Kuigi kvantiteet ei pruugi semiootikas tingimata ka kvalitatiivset olulisust tähendada, näitab märksõnade kvantitatiivne analüüs siiski ühtteist huvitavat. Näiteks leiab kinnitust Velskeri ja Sooviku (2017: 93) väide, et Tartu kirjanduslikud dominandid on Emajõgi, Toomemägi ja ülikool. Seejuures väärib aga tähelepanu, kui tugevalt esindatud on viited Emajõe (606) ja Toomemäele (550), mis kahepeale kokku moodustavad umbkaudu kolmandiku kõigist kohaviidetest. Emajõe ja Toomemäe tähendustest olen varasemalt kirjutanud semiootika osakonna bakalaureusetöö pealkirjaga „Emajõe ja Toomemäe poetiliste representatsioonide võrdlev semiootiline analüüs“ (Kiis 2018), millest ilmnes, et kuigi mõlemad paigad on looduslikust aspektist olulised, kaalub nende ajalooline ja kultuuriline tähtsus nende loodusliku tahu kirjanduslikes viidetes üles. Tartu Ülikooli kirjanduslikku tähendust on aga analüüsinud Mart Velsker artiklis „Kas hävib või püsib? Ülikool ja Tartu eesti luules“ (Velsler 2019), kes toob välja, et „Tartu saab koos ülikooli tulekuga muusade linnaks /.../ Kus liiguvad muusad, sinna tekib antiikne õhustik, ja Tartust saab Ateena,“ (samas: 1778) arutledes artiklis ka selle üle, kuivõrd on see asjaolu seotud Tartu vaimuga: „Ühest seost on raske näidata, aga muusad

ja vaim on teadagi sugulased, ainult erineva tausta ja kujunemislooga. Tartu vaim saab iseendaks hiljem ja alles siis, kui tal tekib selgem suhe Tallinna vaimuga“ (samas). Toomemäega seoses võib veel täheldada, et ka kuus teist kõige enam viidatud kohamärksõna on asukoha osas Toomemäega seotud: *Toome varemed*, *Inglisild*, *Ülikooli raamatukogu Toomel*, *Tähetorn*, *Kassitoome* ja *Baeri mälestussammas*. Oluline on minu arvates see, et Emajõe ja Toomemäe puhul on tegemist põhiolemuselt looduslike kohtadega (kuigi mõlemal on tugev kultuuriline tähtsus ning mõlemaid on inimkäsi ümber kujundanud). Looduslike paikade domineerimine kirjanduslikes viidetes viitab omakorda loodusliku kohavaimu heale tervisele Tartu kontekstis.

Teiseks võib täheldada, millises järjekorras suhestuvad Tartus *teadus*, *kunst* ja *võim*. Viited ülikooli peahoonele on selles hierarhias esikohal, ning huvitaval kombel saab teiseks teatrikunst viidetega Vanemuise suurele majale. Alles kolmandana kerkib esile linna sümbolne keskkohal ja linnavõimu eeskoda Raekoja plats. Neile omakorda järgnevad varemete ja lagunemise esteetika populaarsus *Toome varemete* ja *Kivisilla* näol (121 ja 120 viitega). Ehk on asi sellesamas loomuliku lagunemise ja kaduvuse ilu romantiseerimises, millele viitab Mikita „Lindvistikas“ (2015: 174), rääkides eesti ruumipoeetikast. Seejuures on kõnekas, et ka varemed haakuvad Tartu kahe põhidominandiga – jõe ja mäega, moodustades võrdse kaduviku sümbioosi jõevaremete ja mäevaremete vahel, mis mäletavad seda, kust oleme me tulnud.

Tartu kõige viidatum sotsiaalse elu keskus on kohvik Werner, mida on intervjuude najal põhjalikumalt käsitlenud Pille Vahtmäe artiklis „Füüsiline ruum mõtteruumis: Werneril kohvik *werneristide* mälestustes“ (Vahtmäe 2008). Ühelt poolt on põhjus ajalooline, kuna kohvik avati juba 19. sajandi lõpus, olles seega üks Eesti vanimaid kohvikuid (Siilivask, Kimmel 2009: 104). Teisalt on Werneril ka tugev kultuurilooline tähendus, kuna see sai kogunemispaiaks nii linna intelligentidele kui ka loomeinimestele, nagu märgib Vahtmäe, oli sellel ka praktiline põhjus: „Omaaegsete ja praeguste Werneril külastajate kirjeldustest ilmneb, et kodud olid enne Teist maailmasõda kitsad ja kõledad, seepärast tekkis nõudlus avaliku suhtlemisruumi järele“ (Vahtmäe 2008: 46). Raamatust „Tartu: ajalugu ja kultuurilugu“ võib lugeda, et esimese vabariigi ajal koondus ka Eesti Kirjanikkude Liidu tegevus suuresti kohvikutesse: „Et kirjanikel ja toimetusel puudub oma püsiv ruum, siis ilmestab seda perioodi vaimuelu koondumine kohvikutesse. Enamik tollaseid kirju Tartus „Loomingut“ toimetanud Fr. Tuglasele on näiteks adresseeritud „Wernerisse“ ja teistesse kohvikutesse“ (Kronberg 2005: 511). 60ndatel oli Werner jällegi paigaks, kus Artur Alliksaar ja tema tutvuskond käisid koos luuletamas, vestlemas ja kohvitamas, millest on haaravalt kirjutanud Madis Kõiv artiklis „Pikk

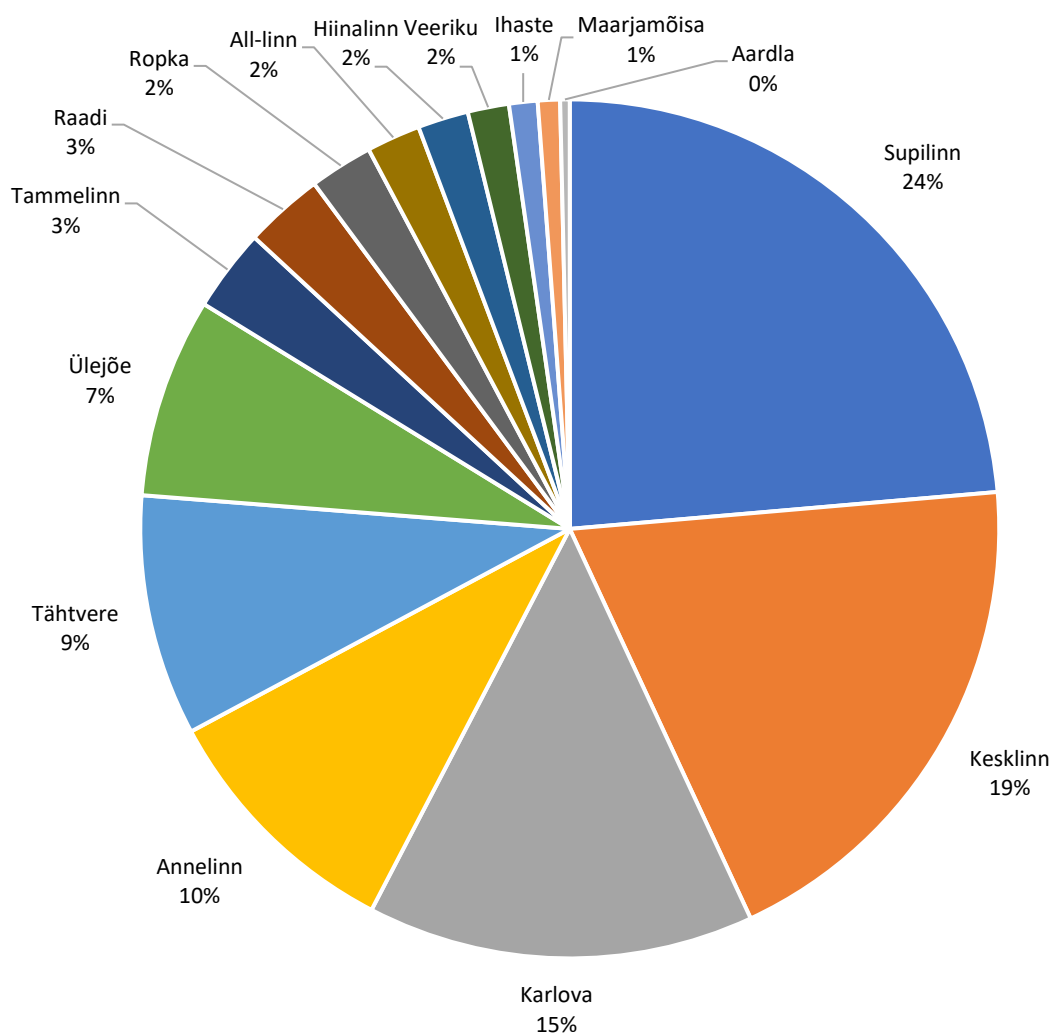
õhtupoolik Artur Alliksaarega“ (Kõiv 1990). Kõivu (kaasautoriks Leo Metsar) sulest pärineb ka näidend „Lõputu kohvijoomine“, mille tegevuspaigaks on kohvik Werner.

Tartu puhul on üsna oluline ka botaanikaaed, millele leidub 87 erinevat tekstiviidet. Seda aitab seletada ühelt poolt selle väärikas vanus, kuna botaanikaaeda hakati rajama kohe pärast ülikooli taasavamist 19. sajandil (Siilivask, Kimmel 2009: 132). Teisalt aitab kindlasti kaasa asjaolu, et botaanikaaed asub üsna Tartu keskmes. Kohavaimu vaatepunktist on tegemist taas ühe kohaga, kus Tartu südalinnas loodus ja kultuur harmooniliselt kokku saavad ning teineteist toetavad. Oluliseks sümboliks Tartus on ka Jaani kirik, mida on esimest korda mainitud juba 1323. aastal ning mille teevad unikaalseks fassaadi ja interjööri kaunistavad terrakotaskulptuurid, mida on arvult üle tuhande ning mis teevad kiriku unikaalseks kogu Põhja-Euroopa kontekstis (samas: 84). Pärast teist maailmasõda oli kirik varemetes ning leidis vahepeal kasutust isegi vastas asunud vangla puukuurina (samas: 85). Kirik restaureeriti aastatel 1994-2005, olles kuni selle ajani üheks osaks „Tartu sümboolsetest varemetest“.

Raekoda kui linnavõimu ametlik kodu jääb selles enamviidatud kohtade loendis isegi esikümnest välja, olles 73 viitega üheteistkümnes. Lisaks võib täheldada, et Tartule on tema sillad üsna olulised, kuivõrd Inglisild Toomel ning Kaarsild Emajõel käivad kirjandusest üsna palju läbi. Viited sildadele on ka selles osas tähelepanuväärsed, et neil on luuletekstide viiteid pea sama palju kui proosaviiteid, mis teiste kohtade puhul on reeglina ülekaalus. Teised enamviidatud paigad on paljuski ülikooli ja Toomemäe sümbioosiga seotud, nagu Ülikooli raamatukogu Toomel (millel on rohkem viiteid kui praegusel Struve tänaval asuval ülikooli raamatukogul), Tähetorn ja Baeri monument. Kuivõrd Tartu on koht, kuhu tullakse õppima igast Eesti otsast ning kust pärast õpinguid tihti jälle edasi liigutakse, on kirjandusliku tähtsuse omandanud ka mineku ja tuleku n-ö portaalid raudteejaam ja bussijaam. Raadi lennujaam, mis tagas nõukogude perioodil Tartule kinnise linna staatuse, on selles edetabelis ainus kirjanduslikult enamviidatud koht, mis jääb põhja poole jõge – kõik ülejäänud kohad jäävad kas piirile (Emajõgi koos oma sildadega) või Emajõest lõuna poole.

5.2. Tartu linnaosade kvantitatiivne analüüs

Viited eri linnaosadele jätsin eelnevast kohamärksõnade analüüsist välja, kuna nad moodustavad „kohad“ veidi teisel tasandil kui üksikud rajatised või pargid. Järgnevalt võtan vaatluse alla nende kajastatuse ilukirjanduslikes viidetes, mille proportsionaalset jaotust ilmestab alljärgnev diagramm:

Kõige enam kirjanduslikku tähelepanu on saanud Supilinn, millest kõnelevad 140 proosakatkendit ning 58 luuletust, moodustades kõikidest linnaosa viidetest pea veerandi. Kurioosseks teeb selle asjaolu, et Supilinna puhul on tegemist Tartu kõige väiksema linnaosaga nii pindalalt kui ka rahvaarvult⁹, mispuhul selle suur kirjanduslik esindatus viitab linnaosa väga tugevale sümboolsele väärtusele. Võrduseks – kirjanduslikke viiteid Annelinnale, mis on nii rahvaarvult kui ka pindalalt Tartu kõige suurem linnaosa, on kokku 80, kuigi seal elab

⁹ Statistilised andmed vaadatud Tartu linna koduleheküljelt <https://www.tartu.ee/et/statistika>

umbkaudu neljandik kõigist tartlastest. Lisaks Supilinnale (millel on 198 viidet) ja Kesklinnale (163 viidet) on Tartu jaoks olulise tähtsusega Karlova, mida on varasemalt pilpakülaks hüütud (122 viidet) ning siis juba Annelinn 80 viitega, Tähtvere ehk professorite linnajagu 76 viitega ning Ülejõe 63 viitega. Tammelinn, Raadi ja Ropka jäävad kirjanduslikult pigem tahaplaanile ning ülejäänud linnaosadel on juba vähem kui 20 ilukirjanduslikku viidet, viimasel Aardlal näiteks vaid kolm.

5.3. Muude märksõnade kvantitatiivne analüüs

Märksõnastik, mis koondab kõik „muud märksõnad“ on uurimisobjektina huvitav, kuna kaardistab nähtusi, mida pole võimalik kaardile paigutada, kuid mis sellegipoolest Tartuga seotud tekstides esile kerkivad. Ühelt poolt on tegemist kõige subjektiivsemate märksõnadega (sisaldades märksõnu nagu *armastus*, *linnakära* või *agulielu*) ning nende puhul kehtib kõige enam projekti loojate hoiatus: „Tegemist pole teadusliku andmebaasiga ning see ei saa kunagi valmis ja selle valikud jäävad paratamatult subjektiivseks,“ kuid teisalt täidavad ehk just need märksõnad projekti üht eesmärkidest, milleks „on hoida meie kultuurimälu, luua seoseid vaimse ja füüsilise ruumi vahel“¹⁰. Kuna märksõnastikku on koostatud juba 2005. aastast ning sellega on tegelenud rühm inimesi, võib öelda, et need märksõnad on küll omajagu subjektiivsed, kuid läinud kasutusse kollektiivse konsensuse teel, ehk teisisõnu on uute märksõnade kasutuselevõtt projekti tiimiga alati läbi arutatud, mis garanteerib vähemalt selle, et tegemist pole vaid ühe inimese nägemusega sellest, mida „Tartu tekst“ kajastab. Teisalt pole märksõnastikku veel tänaseni n-ö lukku pandud, ehk siis mõne uue märksõna kasutuselevõtmine on endiselt võimalik, kui tiimi liikmed selle vajaduses ühel nõul on.

Muid märksõnu on kokku 298, kuid mitte kõik neist pole samavõrra kasutust leidnud. Nende hulgas on kõigest 48 märksõna, millel on vähemalt 20 tekstiviidet (neist 48-st omakorda 12 sellist, millel on üle saja tekstiviite); teist äärmust iseloomustavad aga 50 märksõna, mida on vaid ühe teksti puhul kasutatud. Sinna vahele jäävad 200 märksõna, mille kasutussagedus on pigem tagasihoidlik, olles varustatud vaid 2-19 tekstiga.

¹⁰ Tsitaadid projekti kodulehelt <https://teele.luts.ee/index.php/>

2020. aasta sügistalvisel perioodil olin „Tartu ilukirjanduses“ projekti juures praktikal, kus minu peamiseks tööks oli analüüsida ning kategoriseerida kõnealust *muude märksõnade* märksõnastikku. Nimelt selgub muude märksõnade lähemal vaatlusel, et need viitavad tüübilt üsna erinevatele nähtustele ning on kohati ka üsna erineva üldistusastmega. Praktika käigus pakkusin välja alakategooriad, mis tulevaste uurijate elu mõnevõrra lihtsamaks teeksid, muutes näiteks võimalikuks eraldi vaadelda kõiki märksõnu, mis looduslikele fenomenidele viitavad. Alakategooriad pakkusin välja *ad hoc* meetodil, lähtudes märksõnastikust endast ning tingimusest, et iga märksõna vaid ühte alakategooriasse paigutuks. Töö tulemusena tekkis kaksteist alakategooriat, mida käesolevas analüüsis alljärgnevalt ka kasutan. On märksõnu, mis viitavad kohtadele ja teedele (nagu *sillad* või *varemed* või *kohvikud*); siis märksõnu, mis viitavad erinevatele sündmustele (nagu *pommitamine* või *jõulud*); märksõnu, mis viitavad aistingutele (nagu *hääled* või *muusika*); märksõnu, mis viitavad tunnetele (*nostalgia*, *idiüll* või *ängistus*); märksõnu, mis viitavad inimestele (nagu *korporandid* või *voorimehed* või *hipid*); tegevustele viitavaid märksõnu (nagu *joomine* või *malemäng*); märksõnu, mis viitavad loodusele (*jääminek*, *üleujutused* või *hakid*); sümbolitele viitavaid märksõnu (kuhu paigutuvad nii *Tartu vaim* kui ka *heade mõtete linn*); aastaegadele viitavaid märksõnu (*kevadine*, *suvine*, *talvine*, *sügisene Tartu*); asjadele või vahenditele viitavaid märksõnu (nagu *õlu* või *lodjad*); ajastutele viitavaid märksõnu (nagu *venestamine* või *keskaeg*); ning viimaks märksõnu, mis käivad üldisemalt linnaelu kohta (nagu *tudengielu*, *linnamiljö* või *vaesus*).

Analüüsi tarbeks grupeerin kõik muud märksõnad eelmises lõigus kirjeldatud rühmadesse, mis aitab välja tuua kesksemad teemad spetsiifilisemates aspektides ja näiteks vastata küsimusele, milline looduslik fenomen on Tartu kirjanduses kõige enam viidatud või millised tegevused on tekstides kõige enam markeeritud.

5.3.1. Kohad ja teed

Üsna mahuka kategooria muudest märksõnadest moodustavad justkui kohamärksõnad, kuid spetsiifilise viite asemel esitatuna üldnimedena nagu *kinod*, *turud* või *ülikool*. Sääraseid märksõnu on 62, kuid neist omakorda vaid 15 on sellised, mida on kasutatud enam kui kümne teksti puhul ning kuus tükki selliseid, millel on üle viiekümne tekstiviite. Esitan need kuus kõige enamkasutatud märksõna allolevas tabelis:

<i>Märksõna</i>	<i>Proosakatkendeid</i>	<i>Luuleviiteid</i>	<i>Tekstiviiteid kokku</i>
<i>Ülikool</i>	128	39	167
<i>Sillad</i>	64	45	109
<i>Varemed</i>	68	30	98
<i>Turud</i>	65	10	75
<i>Kohvikud</i>	52	12	64
<i>Kauplused</i>	54	7	61

Ülikooli taas kõrge esindatus pole siinkohal üllatav, kuna Tartus on peale klassikalise kõrghariduse esindatud ka kunstiline kõrgharidus ja sõjaline kõrgharidus. Uuesti kerkib esile ka sildade olulisus, mis ühendavad nii füüsiliselt kui ka sümboolselt raskesti ületatavaid takistusi; ning paljukajastatud varemete motiiv, mis esindab linna hävingute rohket minevikku ja suhet kohaliku ajalooa. Teisalt kumab sellest esikolmikust taas läbi ülikooli, Emajõe ja Toomemäe ilukirjanduslik domineerimine Tartu motiivides, kuna nii sillad kui ka varemed paigutuvad põhiliselt ikka kas jõeale või mäele.

Turgude olulisust võib põhjendada asjaolu, et enne teise maailmasõja purustusi olid Emajõe kaldad Tartu kesklinnas suuresti erinevate turgude päralt, kus kaubeldi nii liha, kala, küttepuude, heinte kui ka muu kaubaga palju suuremas mastaabis kui tänaseks säilinud turutraditsioon, mille on tänaseks asendanud kauplused ja kaubanduskeskused. Kohvikute olulisus tuleneb juba varem mainitud olukorrast, kus Tartu avalik intellektuaalne elu käis 20. sajandi vältel suuresti just kohvikutes.

5.3.2. Sündmused ja tähtpäevad

Muude märksõnade hulka kuulub 37 märksõna, mis tähistavad üldisemaid või korduvaid sündmusi või ka tähtpäevi. Nende hulgas 11 märksõna, millel on üle kümne tekstiviite, kuid üldiselt pole need märksõnad eriti populaarsed. Tähelepanuväärne on seegi, et luuleviiteid on nende märksõnade taha kogunenud õige vähe. Esitan neist esimesed viis:

<i>Märksõna</i>	<i>Proosakatkendeid</i>	<i>Luuleviiteid</i>	<i>Tekstiviiteid kokku</i>
<i>Pommitamine</i>	34	1	35
<i>Laulupeod</i>	24	2	26
<i>Matused</i>	18	0	18
<i>Laadad</i>	14	3	17
<i>Tulekahjud</i>	17	0	17

Kuigi enamik Tartu pommitamise viiteid räägivad teise maailmasõja hävitustööst, saab Tartu purustustest rääkida ka Põhjasõja kontekstis. Sellest tulenevalt ilmselt ka pommitamise esinemine muu märksõnana. Teiseks olulisemaks sündmuseks on laulupeod, millest esimene toimus 1869. aastal just Tartus. Kuna Tartus on elanud (ja surnud) palju kultuurilooliselt tähtsaid inimesi, kelle lahkumine on olnud tekstilist tähelepanu pälviv avaliku elu sündmus, aitab see ehk heita valgust matuste esilekerkimisele selles muude märksõnade rühmas – näiteks Artur Alliksaare matust kajastab Ave Alavainu tekst¹¹, Julius Kuperjanovi matust Ustav Mikelsaare tekst¹² ja Alide Erteli tekst¹³, Juri Lotmani matust Ene Hioni tekst¹⁴ ning Aili Paju tekst¹⁵, kui tuua mõned näited. Laadad, nagu eelmises rühmas turudki, viitavad kaubanduselu ajaloolisele tähtsusele Tartus. Tulekahjud laastasid Tartut 18. sajandil korduvalt, millest suurim leidis aset 1775. aastal, kui maha põles pea kogu kesklinna hoonestus Emajõe ja Jaani tänava vahel, mis andis aga linnale võimaluse kesklinna seni stiihilise tänavatevõrgu korrigeerimiseks (Siilivask, Kimmel 2009: 13).

5.3.3. Linnaelu

Muud märksõnade hulgas leidub 43 sellist, mis viitavad üldisemas võtmes linnas käivale aktiivsele elule (näiteks *teatrielu*, *argielu*, *kunstielu* või *suhted*) ja Tartu kuvandiga seotud mõistetele (nagu *kolkalinn*, *linnaruum* või *tänavakunst*). Kuigi *linnaelu* on ka omaette märksõnana olemas, kasutan seda siin ka kategooria nimena. Kaheksa tükki neist 43-st märksõnast on esindatud enam kui 20 tekstiviitega:

Märksõna	Proosakatkendeid	Luuleviiteid	Tekstiviiteid kokku
<i>Tudengielu</i>	174	36	210
<i>Linnaelu</i>	162	25	187
<i>Agulielu</i>	119	30	149
<i>Ühikaelu</i>	87	6	93
<i>Tartu kuvand</i>	49	21	70
<i>Linnaliiklus</i>	42	4	46
<i>Kohvikuelu</i>	33	6	39
<i>Koolielu</i>	34	4	38

¹¹ Leitav [andmebaasist](#) ning teosest „50:50 [elueklektika]“ lk 172-173 (2016).

¹² Leitav [andmebaasist](#) ning teosest „Kannata, II osa“ lk 102-103 (1998).

¹³ Leitav [andmebaasist](#) ning teosest „Lilla lehekesed. Ajalooline romaan“ lk 112-113 (1919).

¹⁴ Leitav [andmebaasist](#) ning teosest „Magushapud heietused“ lk 330-331 (2010).

¹⁵ Leitav [andmebaasist](#) ning teosest „Minu ülikool. Väljavõtteid päevikust aastatel 1963-1993“ lk 348 (2010).

Erinevates linnaelu aspektides troonib ülikooli(de)ga seotud tudengielu äärmiselt kõrge markeeritus. Linnaelu märksõna siinkohal millelegi eriti konkreetsele ei viita, kuivõrd tähistab lihtsalt tekste, kus linna argielu ja linlaste kulgemise üldist fooni on mõnevõrra kirjeldatud. Agulielu kõrge markeeritus on aga juba tähelepanuväärne, sest Tartu on ometi Eesti suuruselt teine linn (liiati veel vaimupealinn), mitte agul. Sellegipoolest on Tartul üsna arvestatav *küla* maine, mis kajastub näiteks hüüdnimeses *väike puust linn* ja *kaluriküla*. Tartu kui aguli staatus tuleneb ilmselt asjaolust, et paljud tänased Tartu (ääre)linnaosad ongi rajatud vanadele linna ümbritsenud mõisamaadele ning sisuliselt vanadele põldudele ja karjamaadele. Märksõna ühikaelu seondub aga taas tugevalt ülikooli ja tudengitega. Märksõna all Tartu kuvand kajastavad tekstid enamasti kas levinumat kujutluspilti Tartust kui *väikesest puust linnast*, kus aeg voolab justkui omasoodu, või isiklikumaid kujutlusi ja tähendusi Tartust. Märksõna linnaliiklus, nii nagu ka märksõna linnaelu, on taas liiga üldine, et kõnekas olla. Märksõnad kohvikuelu ja koolielu osutavad kohtadele, kus nooremad tartlased suurema osa oma ajast väljaspool kodu veedavad – kohvikus või koolis. Siinkohal on kõnekas vaadata, milliseid märksõnu muude märksõnade hulgast üldse ei leia – milleks oleksid näiteks *tööelu* või *kontorielu*, kuid peale eespool mainitute on täiesti olemas veel *teatrielu*, *erakaelu*, *argielu*, *kunstielu*, *seltsielu*, *kultuurielu* ja *muusikaelu*.

5.3.4. Meeleseisundid ja tunded

Kokku 23 märksõna viitavad tunnetele või meeleseisundile. Enam esile tõusevad neist kümme, millel on ühtlasi kümme või enam tekstiviidet. Iseloomulik sellele kategooriale märksõnade puhul on, et neid on palju enam luule kui proosavormis kajastatud, mis muude märksõnade puhul on pigem erandlik. Toon neis välja esimesed viis, millel on enam kui 20 viidet:

<i>Märksõna</i>	<i>Proosakatkendeid</i>	<i>Luuleviiteid</i>	<i>Tekstiviiteid kokku</i>
<i>Armastus</i>	8	52	60
<i>Nostalgia</i>	25	34	59
<i>Igatsus</i>	3	23	26
<i>Meenutused</i>	5	21	26
<i>Meeleolud</i>	7	18	25

Eriti esile tõusevad kaks esimest – armastus ja nostalgia. Seda võib ehk seletada nii, et paljude inimeste jaoks seostub Tartu eelkõige noorusaastate ja tudengipõlvega, mida hiljem romantilise ja nostalgilise noodiga meenutatakse. Nooruses on nähtavasti ka armastuse-elamused intensiivsemad – veri keeb ja värsid lendavad. Mis puutub märksõnadesse igatsus ja meenutused, siis haakuvad ka need kadunud aegade ja nostalgiaga. Viimane selles reas – meeleolud – on aga liialt üldine, et aidata Tartut iseloomustada.

Kui tabel pikemalt välja kirjutada, oleksid järgmised idüll (17 viidet), koduarmastus (15 v), elurõõm (13 v), eluraskused (11 v) ja hirmud (10 v). Seda meeleseisundite ja tunnete komplekti vaadates paistab, et Tartu tekitab inimestes valdavalt positiivseid emotsioone ning nostalgilisi ja idüllilisi mälestusi, mida hiljem igatsusega meenutatakse. Esindatud on ka eluraskused ja hirmud, mida võib lugeda negatiivsema tooniga meeleseisunditeks, kuid nende osatähtsus armastuse ja nostalgia kõrval on pigem marginaalne.

5.3.5. Aistingud ja tajumused

Meeleseisunditega seonduvad ka aistingud ja tajumused, kuid erinevad eelmistest selle poolest, et mentaalsuse asemel on need enam kehalise tajuga seotud. Taolisi märksõnu võib kokku lugeda üheksa, millest tõusevad esile kolm:

<i>Märksõna</i>	<i>Proosakatkendeid</i>	<i>Luuleviiteid</i>	<i>Tekstiviiteid kokku</i>
<i>Lõhnad</i>	45	2	47
<i>Muusika</i>	9	11	20
<i>Tolm</i>	14	6	20

Kõige enam markeeritumaks osutuvad Tartu lõhnad. Ühelt poolt on need seotud looduse vaheldusrikkusega, mis toob enesega kaasa ka äratuntavad looduse lõhnad, mille hulka kuuluvad näiteks kevade või vihma lõhn. Algab ka Tartu üks tuntumaid luuletusi sõnadega: *Öö lõhnab, vihma sajab / on kevad Tartu peal* (Hando Runnel „Öö lõhnab, vihma sajab“¹⁶). Teisalt on ka igal Tartu linnaosal oma iseäralik lõhn, nagu märgib Anti Saar: „Ihaste kant üle jõe ja

¹⁶ Leitav [andmebaasist](#) ning teostest “Kodu-käija” lk 184 (1978), “Emajõelt Toomele” lk 15 (1993) ja “Videvik” lk 44 (2009).

luhtade lõhnab mõõduka jõukuse ja stressi, Supilinn liisunud õlle ja koitanud raamatute järele; Anne 2. mikrorajoon eritab teinekord öösiti kuritöö lõhna...“¹⁷.

Muusika esindatus seostub Toome nõlval asuva Eino Elleri muusikakooliga, aga samuti ülikooli aulas aset leidnud kontsertidega, Vanemuise kontserdisaaliga ja tänavamuusikutega. Tolm kui linna iseloomustav aisting on seotud eelkõige suvise ajaga, mil tolmurullid vahetavad välja muul ajal tänavaid katvad tudengite hordid. Esindatuselt järgnevad märksõnad oleksid tabelis linnakära (5 viidet) ning vaikus (5 viidet), mis on vastandlikud, kuid sama palju esindatud, näidates ehk seda, et melu ja vaikelu on Tartus omamoodi tasakaalus.

5.3.6. Inimesed

Tartuga seotud erinevate inimeste ja tegevusalade esindajate amplituud on üsna lai, mida näitab see, et seda tüüpi erinevaid märksõnu leidub kokku 44. Enamik neist pole kuigi laialt kasutusel – kolmeteistkümnel neist on vähemalt kümme tekstiviidet ning neist omakorda kaheksat on kasutatud enam kui kahekümne teksti puhul:

<i>Märksõna</i>	<i>Proosakatkendeid</i>	<i>Luuleviiteid</i>	<i>Tekstiviiteid kokku</i>
<i>Tudengid</i>	147	67	214
<i>Noored</i>	29	32	61
<i>Voorimehed</i>	44	6	50
<i>Tartu tüübid</i>	33	14	47
<i>Korporandid</i>	22	24	46
<i>Õpilased</i>	29	12	41
<i>Õppejõud</i>	33	5	38
<i>Õngitsejad</i>	20	3	23

Eriti silmapaistev on viidete rohkus tudengitele, millega haakuvad tugevalt ka viited korporantidele, kuna viimased peavad samuti tudengid olema. Viited noortele ja õpilastele ei pruugi tingimata viiteid tudengitele tähistada, kuid siingi on ilmselt üksjagu kattuvust. Ülikooli ja tudengitega seostuvad ka õppejõud, kuid lisaks tabelis mainitutele on ülikooliga seotud viiteid inimestele rohkemgi: professorid (11 viidet), filoloogid (6 v), teadlased (5 v), haritlased (2 v), füüsikud (1 v), rektorid (1 v) ja seminaristid (1 v).

¹⁷ Leitav [andmebaasist](#) ning teosest “Kuidas sa ära läksid ja mina maha jäin” lk 15 (2006).

Märksõna voorimehed üsna arvestatav kasutus viitab selle ameti ajaloolisele tähtsusele Tartus. Õngitsejad jällegi sellele, et kalapüük Emajõest on olnud linnaelu traditsiooniliseks osaks. Tartu tüübid on siinkohal aga taas sellise üldistusastmega märksõna, mis ilma lähema analüüsita oma sisu ei paljasta.

5.3.7. Tegevused

Konkreetselt tegevusi markeerivaid märksõnu on kokku 22, kuid enamik neist üsna vähe kasutatud. Õieti on nende seas vaid kolm sellist, mis on üle kümne teksti puhul kasutust leidnud ning neist vaid kaht on kaalukalt kasutatud:

<i>Märksõna</i>	<i>Proosakatkendeid</i>	<i>Luuleviiteid</i>	<i>Tekstiviiteid kokku</i>
<i>Sõidud Emajõel</i>	98	35	133
<i>Joomine</i>	59	30	89
<i>Kauplemine</i>	11	2	13

Sõit Emajõel on nähtavasti piisavalt mäletamisväärne ja inspireeriv, et leiab põhjalikku kajastust nii proosa kui ka värsivormis. Märksõna joomine suuremat sorti osatähtsus on ehk mõnevõrra üllatav, kuid seletatav Tartu sotsiaalses elus domineeriva tudengieluga, mis nii kohvikutes kui korporatsioonides tihti paari kannu õllega lõpeb. Võrdluseks, märksõna õppimine on pandud vaid üheksa teksti juurde. On siiski alust arvata, et Tartus joomise kõrvalt aeg-ajalt ka õpitakse (või vastupidi, oleneb juba tudengist), nagu kajastab seda värvikalt EÜS Veljesto märdiooper pealkirjaga „Tardo on me koduliin“: „Maha prassitakse ööd, / päeval vapralt tehakse tööd. / Nõnda voolab tarkus ja viin, / kuulsaks saab me Tardo liin.“¹⁸

Kauplemise ning teiste tegevusi kajastavate märksõnade markeeritus on juba marginaalse tähtsusega, kuid kui tabelit jätkata, oleksid järgnevad: jalutuskäigud (9 viidet), linnaplaneerimine (9 v), õppimine (9 v), malemäng (7 v) ja sõjaline õpetus (6 v). Ülejäänud tegevustel on viiteid viis või vähem.

¹⁸ Leitav [andmebaasist](#) ning teosest „Mardiöö unenägu: valimik EÜS „Veljesto“ märdiooperite aariaid“ lk 57 (1989).

5.3.8. Asjad ja vahendid

Üks osa muudest märksõnadest viitab konkreetsetele tarbeesemetele või vahenditele, kuhu hulka olen kaasanud ka liiklusvahendid. Seda tüüpi märksõnu on 20. Nende üldisuse aste ja suurus varieeruvad tublisti, kuid neid ühendab argieluga seotud kasutus ning asjaolu, et selliseid märksõnu pole tekstide puhul eriti laialdaselt kasutatud. Toon siiski ära kuus populaarsemat:

<i>Märksõna</i>	<i>Proosakatkendeid</i>	<i>Luuleviiteid</i>	<i>Tekstiviiteid kokku</i>
<i>Lodjad</i>	23	5	28
<i>Õlu</i>	12	6	19
<i>Teklid</i>	7	2	9
<i>Vein</i>	3	6	9
<i>Parved</i>	6	0	6
<i>Raha</i>	5	1	6

Nagu näha, ületab 20 tekstiviite piiri vaid märksõna lodjad, mis Emajõe peal varasemal ajal üsna vilkalt liiklesid, kuna „Emajõgi oli sadu aastaid Tartu tegelikuks peatänavaks turgude ja hoonetega mõlemal kaldal“ (Siilivask, Kimmel 2009: 15). Emajõega seostuvad ka parved, kuid need pole sedavõrd kajastatud kui lodjad. Teiseks populaarsemaks märksõnaks osutub õlu, millel napilt alla kahekümne tekstiviite. Õlu seostub juba eespool välja toodud kahtlaselt populaarse tegevusega joomine. Teklid ja vein toovad aga silme ette taas tudengielu koos kõige selle hulka kuuluvaga. Kui siinkohal teha Tartus joodava alkoholi edetabel, siis kõige enam läheb peale õlu, teiseks saab vein ning ülejäänud joogid (näiteks viin) pole märksõna tasandil üldse markeeritud. Kohalik õlletehas A. Le Coq on selles osas oma sõna öelnud.

5.3.9. Loodus

Leidub 19 märksõna, mis viitavad mingile konkreetsele looduslikule nähtusele, loomadele või lindudele. Loodusega seotud nähtused on Tartus seejuures üsna markeeritud. Kümmel neist on kümme või enam tekstiviidet ning viiel neist omakorda enam kui kaksikümmend. Toon ära kõige enam markeeritud nähtused:

<i>Märksõna</i>	<i>Proosakatkendeid</i>	<i>Luuleviiteid</i>	<i>Tekstiviiteid kokku</i>
<i>Hakid</i>	37	35	72
<i>Üleujutused</i>	38	12	50
<i>Pajud</i>	8	15	23
<i>Jääminek</i>	13	9	22
<i>Varesed</i>	13	9	22

Kõige rohkem kirjanduslikku tähelepanu on saanud hakid, kelle häälekas kohaolu Tartu kesklinna parkides pani linnavalitsuse vahepeal linnupeleteid katsetama (mis küll tänaseks paistab olevat lõpetatud). Hakkidega seotud problemaatikat Tartu kontekstis on põhjalikumalt analüüsinud Elo Tuule Järv, kes kaitses 2017. aastal Tartu Ülikooli semiootika osakonnas bakalaureusetöö pealkirjaga „Hakkide küsimus Tartus. Konflikti olemusest ja lahendusvõimalustest“. Järve tööst tuleb välja, et kuigi hakkide kohalolu Tartus kätkeb endas mõnede linlaste jaoks häirivaid aspekte (nagu näiteks väljaheited pargipinkidel või hakiparve häälekas omavaheline suhtlus), pole see suhtumine ühekülgne: „mitmest intervjuust tuli välja utilitaristlik seisukoht, et lindudega linna jagamisel on inimeste jaoks esteetiline väärtus“ (Järv 2017: 46). Hakkide puhul hakkab andmebaasis ka silma nende suhteliselt suur populaarsus luuletekstides, mis viitab nende poetilisele olulisusele. Teiseks paljumarkeeritud loodusega seotud märksõnaks on üleujutused, mis seotult Emajõe kevadise suurveega on varasemal ajal korduvalt Supilinna tänavad üle ujutanud. Emajõega ja kevadega on seotud ka jääminek, mis toob välja looduse rütmi ja dünaamika olulisuse Tartuga seotud kirjanduses.

Peale hakkide ja vareste on Tartu lindudest eraldi märksõnad veel partidel (12 viidet), tuvidel (10 v) ja kajakatel (4 v). Puudest on peale pajude oma märksõna ka paplitel (13 v).

5.3.10. Tartu aastaajad

Peale välja toodud konkreetsema iseloomuga loodus-märksõnade on oma märksõnad ka aastaagadel, mis võrreldes eelnevatega on kordades suurema tekstipagasiga:

<i>Märksõna</i>	<i>Proosakatkendeid</i>	<i>Luuleviiteid</i>	<i>Tekstiviiteid kokku</i>
<i>Kevadine Tartu</i>	178	119	297
<i>Talvine Tartu</i>	138	93	231
<i>Sügisene Tartu</i>	122	80	202
<i>Suvine Tartu</i>	123	51	174

Siit nähtub, et väga suur osa Tartuga seotud tekste pöörab looduse tsükli parajasti käesolevale seisundile mingisugust tähelepanu. Sääraste tekstiviidete hulk osutab omalt poolt, et loodus ja selle dünaamika on Tartu tekstide oluline osa. Nagu märgib Jaan Undusk: „Baltikumi inimese loodustaju on teravdanud fenoloogiline aspekt, aastaegade vaheldumisest tulenev looduse pidev muutumine. Vähe on maailmas piirkondi, kus kõik neli aastaega oleksid nii selge iseloomu ja nii väljakujunenud sotsiaalkultuurilise omamütoloogiaga kui siin“ (Undusk 2007: 4). Loominguliselt kõige inspireerivam paistab olevat kevad, kui loodus taas tärkab; kõige vähem kajastust leiab aga suvine Tartu, mis võib seotud olla asjaoluga, et suviti on Tartu linnaelu märksa vaiksem, pakkudes seetõttu ka vähem kirjanduslikku materjali, nagu luuletab Reet Sool luuletuses „Armas ja unine“: „Armas ja unine suvi on Tartus / tolmused tänavad / tolmune tarkus“.¹⁹

Võib veel arutleda, kas näiteks *kevadine Tartu* on olemuselt looduslik või kultuuriline fenomen. Minu arvates on mõlemad variandid võimalikud, sest tekst võib keskenduda nii kevadega kaasnevatele looduslikele nähtustele kui ka kevadega kaasnevatele kultuurilistele nähtustele. Kui tekst jutustab näiteks puhkevatest pungadest, Toomemäel tärkavast rohust või jääst vabanenud Emajõest, mõtestatakse *kevadist Tartut* kui looduslikku fenomeni; kui aga räägitakse lõputoid köitma tõttavatest tudengitest, volbriöö pidustustest või algavatest aiatöödest, mõtestatakse kevade saabumist eeskätt kultuurilise nähtusena. Seejuures võivad sama teksti raames mõlemad lähenemised esindatud olla, viidates nii kevadega kaasnevatele looduslikele märkidele kui ka kultuurilistele praktikatele.

Viisid, kuidas aastaag saab tekstis markeeritud olla, on erinevad. Kõige enam esineb siiski aastaaja või kuu eksplitsiitset mainimist ning räägitaksegi konkreetset *jaanuarist* või *talvisest*

¹⁹ Leitav [andmebaasist](#) ning teosest „Tartu on unenägu“ lk 45 (2006).

Tartust. Teiseks aga võib aastaaeg markeeritud olla mitte otsesõnu, kuid mingite looduse märkide järgi, mille iga kohalik lugeja kohe kindla aastaajaga oskab siduda. Näiteks kui juttu on pungadest, võibki juba kindel olla, et olukord on kevadine; kui räägitakse külmast ja lumest või jäätunud jõest, seostub tekst talvega; kui maas on kollased lehed, on mõistagi sügis; või kui väljas on palav, on Eesti kontekstis kahtlemata suvi. Kolmas võimalus on aga aastaaja markeeritus inimtegevuse järgi, mispuhul loodusest endast ei pruugigi õieti juttu olla. Sellisteks markeriteks on näiteks laste kelgutamine või mootorrattureid täis linnatänavad.

Tartu aastaegade vaheldumine kätkeb endas ka teatavat nihet looduse ringi ja sotsiaalse ajataja vahel. See avaldub selles, et sügiseti, kui loodus hakkab koltuma ja talveks valmistuma, täitub linn järsku suvevaheajalt tagasi jõudnud tudengitega, põhjustades n-ö sotsiaalse kevade. Nagu on luuletanud näiteks Velli Verev luuletuses „Sügisene Tartu“: „Alles sügiseti algab Tartus kevad, / kuigi linna kohal kured lennusklevad / pika retke ootel harjutades tiibu. /.../ Kodulinn, mis suvel näis kui varju-unes, / ringutas ja ärkas, saanud uue jume. / Nüüd ta on kui nooruk, huulil naeruvine. / Kõigest näha võib, et linn on kevadine.“²⁰ Sama mõtte on luuletuses „Tartu visioon, teise kevadega“ sõnastanud ka Jüri Talvet: „Tartu, korraks üksildasim kolkalinn päikese all, / paik, kus suvi sarnaneb talvega kõrbes, / aga ainus linn, kus kuu ja päikese tasakaalu narrides / halluse nõiaringist äkki vabaneb teine kevad – / vahtrate kuldse soojusega, õitsvate neidude lõhnava aiaga.“²¹

Nii võib öelda, et Tartu elab ka looduse ja sotsiaalse elu rütmi vaatepunktist teatavat kaksikelu või teisisõnu – on mitmekeelne. Seejuures on looduse rütm ja sotsiaalse elu rütm omavahel vastupidises olekus ning selle topelduse taga on suuresti ülikooli traditsiooniline elukorraldus, mis Tartu sotsiaalsele linnapildile oluliselt tooni annab. Sügiseti on Tartu täis uusi ja vanu tudengeid, kes oma rõõmsa kohaloluga loovad looduse rütmile vastupidiselt kevadise meeleolu; talvel on loodus unes, kuid tudengite kooliaasta seevastu täpselt poole peal, mille looduslik ekvivalent oleks ehk suvine õitsemine; kevade saabudes hakkavad koolides aga viljad valmima, tudengid lõpetavad ning paljud neist ka lahkuvad suveks, millega annab looduses paralleele tõmmata sügisega; ning suviti, kui loodus mühab ja elab, on Tartu sotsiaalses mõttes nii vaikne, nagu oleks tegu talveunega.

²⁰ Leitav [andmebaasist](#) ning teosest „Kiviaed“ lk 51 (1961).

²¹ Leitav [andmebaasist](#) ning teostest „Hinge kulg ja kliima üllatused“ lk 60 (1990) ja „Emajõelt Toomele“ lk 26 (1993).

5.3.11. Tartu ajastud, sümbolid ja suhted teiste linnadega

Saab veel eristada viiteid Tartuga seotud ajastutele, sümbolitele ning suhetele teiste linnadega. Kuivõrd selliselt rühmitatavaid märksõnu pole palju ning nad pole ka kuigi silmapaistvalt esindatud, käsitlen neid koos sellesama alapeatüki raames.

Konkreetselt ajastutele viitavaid märksõnu on viis: venestamine (7 viidet), keskaeg (6 v), piiskopilinn (5 v), saksa okupatsioon (5 v) ning ärkamisaeg (2 v). Luuletusi nende märksõnadega üldiselt markeeritud pole, sest kui välja arvata üks luuleviide venestamisele ning üks luuleviide ärkamisajale, pärinevad kõik ülejäänud viited proosakatkendite seast.

Tartu sümboolikale viitavateks märksõnadeks liigitan järgnevad: Tartu vaim (88 viidet), muusad (12 v), mälestusmärgid (4 v), heade mõtete linn (2 v), Eesti lipp (1 v) ning Tartu vapp (1 v). Tartu mitteametlik sümbol *Tartu vaim* on selles vallas ülekaalukalt kõige enam esindatud. Kuna Tartu vaim on ka käesoleva töö üks keskseid teemasid, võtan selle kvalitatiivse analüüsi teel järgmises peatükis eraldi vaatluse alla. Tartu ametlikud tunnusmärgid *heade mõtete linn* ning *Tartu vapp* pole kirjanduslikus plaanis just eriti kaalukad. Mis puutub aga muusadesse, siis nemad kolisid Marju Lepajõe sõnul Tartusse 17. sajandil, mil siin tegutsesid *Academia Gustaviana* ja *Academia Gustavo-Carolina* ning mille akadeemilist ringkonda iseloomustas tugev juhuluuletraditsioon, mille sisu oli tihti suunatud just muusade ülistamisele (Lepajõe 2007).

Jäänud on veel neli märksõna, mis loovad sideme Tartu ja mõne teise linna vahel. Sellisteks märksõnadeks on Tallinn-Tartu (122 viidet), Pariis-Tartu (10 v), Elva-Tartu (2 v) ning Salzburg-Tartu (2 v). Tartu kõige tähtsam võrdluspunkt, millele tihti just vastandumise kaudu lähenetakse, on mõistagi Tallinn. Ajalooliselt on ka Tartu vaim saanud üldtuntud mõisteks just läbi vastandumise Tallinnale (*Tallinna võim* >< *Tartu vaim*; *pealinn* >< *peaga linn*). Kuivõrd Tartu ja Tallinn on Eesti suurimad linnad, käib ka füüsiline liiklemine kõige intensiivsemalt just nende kahe vahel. Pariisi ja Tartut on tekstides omavahel seostatud mõlema tugeva kultuurielu ja romantilise atmosfääri tõttu, mis sarnase tunnetuse tekitab. Elva ja Tartu suhte loovad kahe linna füüsiline lähedus, mis tingib ka selle, et Elvat on naljatlemisi Tartu eeslinnaks kutsutud. Salzburgi ja Tartu võrdlus kahe proosakatkendiga pärineb Liina Mittermayr'i raamatust „Minu Austria“ ning minu teada pole neid linnu teiste autorite loomingus omavahel seostatud ega võrreldud.

5.4. Kvantitatiivse analüüsi kokkuvõte

Järgnevalt võtan kokku kvantitatiivse analüüsi tulemused. Selleks vaatlen ma esmalt kõikide kõige populaarsemate muude märksõnade kvantitatiivset jaotust ilma neid alakategooriateks jaotamata. See toob esile Tartu esindatuimad mittelokaliseeritavad motiivid, joonistades välja Tartu linnaelu dominandid.

Teiseks vaatlen üheskoos kohamärksõnastikku ning muude märksõnade sõnastikku. Need kaks kokku ühendavad Tartu füüsilise ruumi ja vaimse ruumi kõige esindatumad aspektid, mis toob välja Tartu ilukirjandusliku struktuuri füüsilis-vaimse tuuma.

5.4.1. Enamkasutatud muud märksõnad

Toon esiti välja 20 kõige enamkasutatud muud märksõna:

<i>Märksõna</i>	<i>Proosakatkendeid</i>	<i>Luuleviiteid</i>	<i>Tekstiviiteid kokku</i>
<i>Kevadine Tartu</i>	178	119	297
<i>Talvine Tartu</i>	138	93	231
<i>Tudengid</i>	147	67	214
<i>Tudengielu</i>	174	36	210
<i>Sügisene Tartu</i>	122	80	202
<i>Linnaelu</i>	162	25	187
<i>Suvine Tartu</i>	123	51	174
<i>Ülikool</i>	128	39	167
<i>Agulielu</i>	119	30	149
<i>Sõidud Emajõel</i>	98	35	133
<i>Tallinn-Tartu</i>	103	19	122
<i>Sillad</i>	64	45	109
<i>Varemed</i>	68	30	98
<i>Ühikaelu</i>	87	6	93
<i>Joomine</i>	59	30	89
<i>Tartu vaim</i>	63	25	88
<i>Turud</i>	65	10	75
<i>Hakid</i>	37	35	72
<i>Tartu kuvand</i>	49	21	70
<i>Kohvikud</i>	52	12	64

Nende seast võib välja tuua teatavad temaatilised grupid, mis omavahel haakuvad. Tuleb esile väga tugev aastaegade markeeritus, mis viitab looduse olulisusele. Loodusega on seotud ka

hakid, kes mahuvad 20 kõige enam kasutatud muu märksõna hulka. Teiseks seostuvad omavahel tudengid, tudengielu, ühikaelu ja ülikool, mis Tartu kui ülikoolilinna maine lippu kõrgel hoiavad. Tudengielul on aga omakorda seoseid kohvikute ning joomisega, mis paistavad olevat Tartu sotsiaalse elu tugipunktid.

Kolmandaks on huvitav linnaelu ja agulielu eristatus ning mõlema kõrge esindatus. Tartus eksisteerivad need kaks mingis omalaadses sümbioosis. Ühelt poolt ongi terve Tartu nii mõnegi kirjaniku silme läbi üks suur küla, nagu kirjutab Ene Mihkelson: „Mina elan Tartus, mis on Lõuna-Eesti üks uhkemaid külasid, sest siin tunnevad kõik kõiki ning sellest kodusest tuttavolekust räägitakse kui vaimust, milles kohtuvad mujal maailmaski tuntud ülikool ning muinsuskaitsehooldust eeldavad agulid.“²² Samuti on Sami Lotila kirjutanud, et „Tartu polegi tegelikult mingi linn, vaid küla – nii suuruselt kui ka oma mentaliteedilt.“²³ Teisalt võib seda suhet näha ka nii, et linnaelu asju aetakse kesklinnas, selle kauplustes, turgudel ja kohvikutes, kuid kõik mis kesklinnast vähegi eemale jääb, on juba agulielu iseloomuga, nagu kirjutab Maimu Berg Tartu kohta: „Natuke linna ja siis kohe agulid oma puumajadega, mis ignoreerivad igasugust arhitektuuri.“²⁴

Ühtlasi seonduvad omavahel jõega seotud märksõnad nagu sõidud Emajõel ning sillad (kuigi viimaseid leiab ka Toomelt). Osaliselt on jõega seotud ka varemete motiiv Kivisilla kaudu, kuid varemete motiivi kannab ka Toomemägi.

Veel võib tähelepanuväärseks pidada, et nii Tartu vaim kui ka Tartu kuvand on üsna kasutatavad märksõnad, mis viitab sellele, et Tartul on tugev ja isemoodi kuvand, mille üheks eristuvaks ja laialt tuntud komponendiks on Tartu vaim. See kuvand on omakorda Tallinna kuvandiga opositsioonis.

²² Leitav [andmebaasist](#) ning teosest „Surma sünnipäev“ lk 47 (1996).

²³ Leitav [andmebaasist](#) ning teosest „Tartu kevad 1996“ lk 179 (2014).

²⁴ Leitav [andmebaasist](#) ning teosest „Ära“ lk 38 (1999).

5.4.2. Kohamärksõnad ja muud märksõnad koos

Järgnevalt panen enim kasutatud kohamärksõnad ja muud märksõnad kokku, millest omakorda moodustub andmebaasi kõige populaarsemate märksõnade edetabel. Välja jäävad küll endiselt märksõnastikud konkreetsetest inimestest, organisatsioonidest, ajastutest ja sündmustest, kuid need pole (välja arvatud mõne üksiku erandiga, nagu näiteks sõjad) ka sedavõrd kasutusel kui kohamärksõnad ja muud märksõnad. Järgnevalt märksõnad, millel on üle saja tekstiviite:

<i>Märksõna</i>	<i>Proosakatkendeid</i>	<i>Luuleviiteid</i>	<i>Tekstiviiteid kokku</i>
<i>Emajõgi</i>	355	251	606
<i>Toomemägi</i>	319	231	550
<i>Kevadine Tartu</i>	178	119	297
<i>Talvine Tartu</i>	138	93	231
<i>Tudengid</i>	147	67	214
<i>Tudengielu</i>	174	36	210
<i>Sügisene Tartu</i>	122	80	202
<i>Supilinn</i>	140	58	198
<i>Linnaelu</i>	162	25	187
<i>Suvine Tartu</i>	123	51	174
<i>Ülikool</i>	128	39	167
<i>Ülikooli peahoone</i>	141	26	167
<i>Kesklinn</i>	141	22	163
<i>Agulielu</i>	119	30	149
<i>Vanemuise suur maja</i>	131	17	148
<i>Raekoja plats</i>	113	32	145
<i>Sõidud Emajõel</i>	98	35	133
<i>Tallinn-Tartu</i>	103	19	122
<i>Karlova</i>	78	44	122
<i>Toome varemed</i>	87	34	121
<i>Kivisild</i>	95	25	120
<i>Sillad</i>	64	45	109
<i>Werner</i>	88	13	101

Sellest nähtub, et lisaks Emajõega seonduvale (sillad, sõidud jõel, Kivisild), Toomemäega seonduvale (Toome varemed) ning ülikooliga seonduvale (tudengid ja tudengielu, ülikool ja TÕ peahoone) on Tartu tekstis veel väga oluline aastaegadega seonduv; Supilinna ja Karlova agulielu; Kesklinna Raekoja plats, Werner ja linnaelu; Vanemuise teater ning viimaks Tartu suhe Tallinnaga.

6. Kvalitatiivne analüüs märksõnale *Tartu vaim*

Järgneva analüüsi eesmärgiks on lähemalt vaadelda, millistes suhetes räägitakse Tartu vaimust eesti kirjanduses ning mis tähendus talle antakse Tartust kirjutatud tekstides. Võib etteruttavalt öelda, et mingit selget ühtset tähendust sel kultuurisümbolil pole, vaid selle abil viidatakse erinevatele Tartuga seotud aspektidele, millest tõusevad kõige enam esile viited agulimiljööle, ülikoolielule, loodusele, suhtele Tallinnaga ning Tartu kultuurielu ajaloolisele tähtsusele. Lisaks esineb Tartu vaim mõnel puhul personifitseeritud vormis ning mõnel juhul ka hoopis originaalsetes tõlgendustes.

Teoreetiliselt jaguneb see, mille kaudu Tartu vaimu määratletakse, minu hinnangul laias laastus kolmeks: 1) Tartu enese isepärade kaudu (n-ö sisemine määratlus); 2) Tartu suhte kaudu Tallinnaga (vastanduv määratluse viis) ning 3) Tartu kultuurielu olulisuse kaudu minevikus (ajalooline määratluse viis). Kõige põnevama pildi leiab Tartu vaimu sisemistest määratlustest, kuivõrd määratlused Tallinna kaudu on peaaesjalikult oponeerivad ning ajaloolised määratlused suuresti kultuuriloolisi fakte konstateerivad. Praktikas vaatab tekstidest tihti vastu siiski n-ö segatehnika.

Nagu eelnevast kvantitatiivsest analüüsist välja tuli, on Tartu vaimu märksõna tekstides üsna esindatud, hõlmates 63 proosakatkendit ning 25 luuleviidet. Tuleb aga märkida, et mitte kõigis neist ei kõnelda sõnasõnalt „Tartu vaimust“, vaid mõnikord hoopis „Tartu vaimsusest“ või „vaimuelust“ või muust säärasest, mida on andmebaasi koostajate poolt tõlgendatud kui viidet Tartu vaimule. Järgnevalt vaatlen kõnealuse märksõna luuleviiteid ja proosaviiteid neis esinevate dominantsete motiivide kaupa, mille võib teatavast segunemisest hoolimata tinglikult kuueks jagada. Selline lähenemine aitab esile tuua Tartu vaimule omistatud erinevaid tähendusi kirjanduses. Et aga erinevad kontekstid ka lugejani tuua, hõlmab alljärgnev analüüs ka mõningast (ilu)kirjanduse vahendamist. Tartu vaimu motiivide alapeatükke lõpetavad minupoolsed kirjanduslikud illustratsioonid, mis teema põhilised punktid kokku võtavad.

6.1. Tartu vaim elab agulis

Üks võimaluseks Tartu vaimu määratleda on teda iseloomustada mõne linnaosa agulimiljöö kaudu. Enamasti on selleks paigaks Supilinn, millele omistatakse kõige ehedamalt Tartu vaimu kandev atmosfäär. Justin Petrone on selle ristinud lausa Tartu vaimu epitsentriks²⁵, mida iseloomustab boheemlaslik ja poolmetsik õhkkond, kus on umbekasvanud köögiviljapeenrad ja värviliseks värvitud puulobudiku, mille vahel askeldavad luuletajad, joodikud ja teised värvikad tegelased, kes muu hulgas kirjanduse üle diskuteerivad. Teisalt märgib Petrone, et seal käib ka vilgas kogukonna kultuurielu: „Siirdusime Epu ja Simonaga rokibändide mürgli poole, mis oli selle konkreetse Tartu vaimu keskpunktiks. Olid Supilinna päevad – igakevadine festival, kuhu kõik Tartu boheemlased kogunevad jaurama, luulet ette lugema ja elu imelisest kulgemisest rääkima.“²⁶

Kujutlus Tartust ja tema vaimust kui kodusest külast aitab nähtavasti hoida ühte ja soodustab läbisaamist, nagu kirjutab Arvo Mägi: „Tartu vaim näib olevat alles – ja see esineb tihti võõra poolt vaevalt tajutavates piasjades. Kokkuhoidmine on säilinud – aga ilma gruppidevahelise „hõõrumiseta“ /.../ meid on veel küllalt palju selleks, et me elu koduses ringis ja seltskonnas saame koduseks muuta vana Tartu vaimu tähistel.“²⁷ Või nagu on kirjutanud Mika Keränen: „Tartu vaim on nagu... kambavaim, mis panebki inimesed hoolitsema näiteks nende vanade majade eest.“²⁸ Seega näib kujutlus Tartu vaimust toetuvat suuresti kogukondlikule ühtehoidmisele, mis on sellisena elujõuline aga vaid keskkonnas, kus poleks liiga palju inimesi (mis teeks võimatuks suurema osa kogukonnaliikmete tundmise) ning kus oleks ka vabadust ja ruumi, et kogukond saaks läbi viia ühiseid ettevõtmisi, mis omakorda ühtekuuluvust suurendavad. Supilinn suudab neid tingimusi Tartu kontekstis hästi rahuldada.

Samuti tähtsustab agulimiljöö olulisust Roland Ilp, kes täheldab, et „Tartu Vaimu mõistmiseks on vaja tunnetada tartlaste vaimsust, noorusvärskust, loomingulist õhustikku, aga ka ajaloolist linnaosade aguliromantikat.“²⁹ Selline veidi viltuste puumajade õhustik mõjub inspireerivalt, kuid võib pakkuda ka kohati lausa religioosseid kogemusi, nagu jutustab Ene Mihkelson: „Üks prantsuse eestlane oli Supilinnas jalutades tundnud end sammuvat maailma lõppu ning arvanud kohtavat jumalat. Ma usun ise ka, et neis justnagu mahajäetud paikades, mida me ei oska

²⁵ Leitav [andmebaasist](#) ning teosest „Minu Eesti, 1. osa. Kas lubate elada?“ lk 219-220 (2009).

²⁶ Samas.

²⁷ Leitav [andmebaasist](#) ning teosest „Aeg kirju ei kuluta“ lk 232 (1986).

²⁸ Leitav [andmebaasist](#) ning teosest „Vana roosa maja“ lk 29 (2010).

²⁹ Leitav [andmebaasist](#) ning teosest „Tartlaste meenutusi ajas“ lk 18 (2016).

igakord hinnata, elab ilmakära eest paku pugenud vaim.³⁰ Mihkelsoni tsitaat tõi välja, et vaim eelistab vaikust. Pühaduse ja vaimsuse assotsieerumine just vaikusega on ehk kultuurispetsiifiline (sest üks ole maailmas piisavalt religioosseid praktikaid, mille juurde käib kära), kuid eestlaste jaoks paistab see seos kehtivat.

Agulimiljöö on küll kodune, aga samas ka veidi räpakas ja kööbakil, nagu Rein Sanderi luuletuses: „Külm on, ja üksikud hakid / prügiurnidel, nelikantmajade vahel. / Lastekelgud. Ja läpakil kuurid. / Korteriviimistlus. Värvid ja lakid. /.../ Külm on, ja lendavad üksikud hakid / Toomemäelt sinna, kus majade vahel / roiskuvad urnid. Ja kodu on kahel.“³¹ Kuivõrd vanad puumajad tõesti kõige soojemad olla ei pruugi, on põlevad ja praksuvad ahjud ühed õiged Tartu vaimu välja kutsumise altarid, nagu Peeter Sauteri luuletuses „elan tallinnas nagu elatakse tartus“. Sauter toob seal välja, et õige „tartu tunne“ tekkis tal alles siis, kui sai endale ahju, „kuhu pista tartu vaim / et ta hõõguks ja praksuks // kohe kui sain praksuva ahju / hakkas kraan tilkuma / peldik streikis / selge – see oli tartu“³². Sauteri luuletus osutab veel, et vaesevõitu Tartu „agulis keset linna“ ei tehta õieti midagi – köetakse ahju ja veeretatakse mõtteid; ning kui see tehtud, asutakse joomise, nukrutsemise ja armastamise kallale, mis on ühtaegu melanhoolne ja romantiline nagu surm Supilinnas – „lahja supp kõhus ja jalad paljad“.

Puud on seejuures olulised ka Lauri Vahtre luuletuses, kes luuletab mehest, kes „oli suurte puudega / hiiglaslike vaimsete küttepuudega / seal supilinnas karlovas või raadil / neid müütas ta tõesti kui puid / et toita lõõmavat vaimuleeki / ja ühtlasi koduste näljaseid suid / ohh seda puuhoovi / uhh seda vaimuelu.“³³ Ning selleks, et neid hiiglaslikke vaimseid küttepuid kuskil hoiustada oleks, on Tartus mõistagi kahekordsed puukuurid, nagu osutab Kalev Kesküla: „Tartu on nii kumer, / et majad kõveraks vajunud / nagu Kihnu Jõnni laevad / aga vaim on nii kõrge, / et puukuuridki kahekorruselised.“³⁴ Niisiis on kujutus Tartu vaimust seotud paljuski ka ahikütte ja nende juurde käivate puukuuridega, mis hakkavad Tartu kontekstis kohati sümboliseerima vaimsust ennast.

Aeg voolab sellises agulihõngulises keskkonnas rahulikult omasoodu ega kiirusta kedagi takka, mistõttu võib ta välisvaatlejale jätta päris unise ja poolsurnud mulje, nagu märgib Mihkel Kera: „tartu linn ma tunnen sind / juba päris kaua / ma ei pane üldse pahaks / kui mõni peab sind

³⁰ Leitav [andmebaasist](#) ning teosest „Surma sünnipäev“ lk 47 (1996).

³¹ Leitav [andmebaasist](#) ning teosest „Magistraallabürint“ lk 21 (1984).

³² Leitav [andmebaasist](#) ning teosest „Märkmeid vaeste kirjanike majast“ lk 7-8 (2012).

³³ Leitav [andmebaasist](#) ning teosest „Ilus valge ratsu“ lk 51 (2012).

³⁴ Leitav [andmebaasist](#) ning teosest „Kogutud luuletused“ lk 349 (2011).

hauaks / uimane sa oled küll / sõna heas ja halvas mõttes / a mitte nagu põhja linnad / elult viimast võttes.³⁵ Samasuguse Tartu vaimu iseloomujoone toob välja ka Daniel Vaarik, kes rääkides Tartu Postimehe toimetuse aeglasevõitut õhkkonnast kirjutab, et „Tartu vaim ongi natuke kohmakas“, mistõttu on Tartu stiilis mõttelend küll kaunimalt voolav kui mujal Eestis, kuid mitte eriti kiire ega särav: „Ikkagi jõelinn. Inimesed oskavad siin lasta ajal kulgeda, selles aeglaselt triivida.³⁶

Agulis elutsevat Tartu vaimu iseloomustab seega aeglane ja rahulik tiksumine kahekordsete puukuuride vahel, sest päevinäinud puumajas on päeva kõige mõnusam õhtusse veeretada praksuva ahjutule ees. Teisalt pole selline elustiil majanduslikult just kõige edukam, mistõttu on agulis elav Tartu vaim pigem vaene, kuid see ei morjenda teda eriti, eks mõned kartulid vajadusel ikka leiab. Ei morjenda ka katkine kraan, mis juba mitmendat kuud (või aastat?) tilgub, sest naabruses elav Kusti lubas ühel ilusal päeval pudeli õlle eest ära parandada. Seniks peab ta järgmise kodukohvikute päeva plaane ja kirjutab luuletusi.

6.2. Tartu vaim ja loodus

Tihti satub Tartu vaim samasse paati värssidega, kus räägitakse linna rohelusest ja sinavast veest, mis aitavad vaimul õitseda, nagu kirjutab Vahur Afanasjev: „Täis rohelust mu kodulinn kesk jõge / mil lained nõnda sügavsinised / tean, see on linn kus minu vaimsus pungub / ja pungub vaimsus päris paljudel.“³⁷ Tartu vaim seoses loodusega võib ilmnedagi justkui keskkonna loomulik kvaliteet, mis inimesele oma vältimatut mõju avaldab, nagu Maimu Bergi loodud Eha-Mai karakterile, kes tunnetab seda kui osakest loodusest, mis paneb ta samal ajal osalema aruteludel ja debattidel ning kuulama ettekandeid ja loenguid, mille tulemusena „Tartu vaim imbus temasse, ilma et ta ise sellest märku oleks saanud.“³⁸

Tartu vaimuga seostatakse enamasti just Emajõe ja Toomemäega ning selle mõju tuleb nähtavasti esile kõige tugevamalt just kevadeti, nagu luuletab Indrek Hirv: „Vaim / on jälle / linnale laskunud // hakkide munad /praksuvad kõrgel okstes // jõe ääres praksuvad pungad //

³⁵ Leitav [andmebaasist](#) ning teosest „Tähelepanekuid noorusaastatest“ lk 29 (2003).

³⁶ Leitav [andmebaasist](#) ning teosest „Praktikaaruanne“ lk 73-74 (2012).

³⁷ Leitav [andmebaasist](#) ning teosest „Kandiline maailm“ lk 74 (2000).

³⁸ Leitav [andmebaasist](#) ning teosest „On läinud“ lk 149 (1991).

ülal – kuule võrdlemisi lähedal / avab ja sulgeb toomkirik / oma raskeid uksi“.³⁹ Hirve luuletuse puhul võib veel täheldada, et aastaaeg pole otsesõnu välja öeldud, vaid markeeritud looduse märkide kaudu. August Pihlaku luuletus seob omavahel sarnased teemad: „Aga Toomemäel sumedal kevadöö / või paadiga lõbusal Emajõel / kaunis ligi oled elutõel // Kui istud käsi-käes Toomemäel, / siis Taara tammik jutustab muinasjuttu, / kuuled varemise kaugete aega nuttu. /.../ Kevadkoidikul tammikus salalik sosin: / Taara vaimsus pole kadund veel! // Tammik tarkust kogund eluteel.“⁴⁰ Peale selle, et mõlemas luuletuses valitseb kevadine õhkkond, on tähelepanuväärne veel, et mõlemas on esindatud teatav animistlik joon, mis avaldub Hirve luuletuses selles, et Toomkirik justkui ise avab ja sulgeb oma uksi; ning Pihlaku luuletuses jutustab Taara tammik seal kurdrutavale noorpaarile muinasjutte ning sosistab kevadkoidikul oma vaimsusest ja tarkusest. Toome puudel on oma roll mängida ka Ivar Grünthali luuletuses, kes mõtiskleb: „Tartu vaim? Arm nagu teadus, / vabaduse range headus / tammepärgi lehitas. / Toome suurte puude varjus / mõte haljusega harjus, / tuulekoda ehitas.“⁴¹ Toomemäe puudele omistatakse seega nii mitmeski luuletuses vaimsust ja harivat toimet, milles võib näha nii mäe all asuva ülikooli mõju, varem mäe peal asunud ülikooli raamatukogu mõju, aga ka Toomkiriku varemete kui varasema religioosse vaimu kantsi asu.

Toomemägi osutubki seejuures Tartu vaimuga veidi enam seostatuks kui Emajõgi. Kirjanik Marje Ernits paigutab linna vaimu sinna päris elama, pakkudes talle vana ja väärikat katusea korterit ja tema keldreid: „Ka Toomemäel paelusid Urve pilku kivid, aga seda juba silme kõrgusel ja vana müüri seinas. Naine oli veendunud, et kui Tartu Vaim üldse veel linnas elas, siis elas ta Toomkiriku varemets või vähemalt selle alustes käikudes.“⁴² Valdur Mikita on omalt poolt Toomemäe Tartu vaimu nabaks ristinud: „Lisaks paikneb Toomemäel peale maailma füüsilise keskpunkti ka meie vaimne kese. Toomemägi on Tartu vaimu naba.“⁴³

Teisalt on Tartu vaimu koos Toomemäe ja Emajõega ka lihtsalt ülistatud, nagu seda on teinud näiteks luuletaja Riina Rossa värsiridadega: „Tõde ma otsin / Elu ma trotsin / Otsin mõtteist tuge / Otsin oma Emajõe / Siin on kallas nii kaugel / Ei siin elugi raugel. / Teretan Sind, mu laulude rand! / Igatsen Sind, mu Maarjamaa pind! / Tartu vaim ma kiidan Sind.“⁴⁴ Aga samuti põimib Emajõe, Toomemäe ja Tartu vaimu kiitmise ühte Tauno Rahnu: „On loojangukumas

³⁹ Leitav [andmebaasist](#) ning teosest „Kuradisild“ lk 7 (2016).

⁴⁰ Leitav [andmebaasist](#) ning teosest „Tormidemaa“ lk 75-76 (1959).

⁴¹ Leitav [andmebaasist](#) ning teostest „Lumi ja lubi“ lk 57 (1960) ja „Neitsirike“ lk 141 (1995).

⁴² Leitav [andmebaasist](#) ning teosest „Leidmata“ lk 9-10 (2011).

⁴³ Leitav [andmebaasist](#) ning teosest „Tartu tähestik“ lk 53 (2017).

⁴⁴ Leitav [andmebaasist](#) ning teosest „Tulilind: armastuspoeem“ lk-d nummerdamata (2012).

Toomemägi, / lööb kümme raekoja kell, / tasa suliseb kaunis Emajõgi, / see on Tartu, mu aremas ja hell. /.../ Igavesti elagu Tartu Vaim / ja õitsegu vabaduse taim.⁴⁵ Eeltoodud tekstinäidete varal võib öelda, et säärane Tartu vaimu löökaluseline kiitmine ning temast rääkimine ühes reas Emajõe, Toomemäe ja mõnel puhul ja elutõega avaldub eeskätt luuletekstides. Võib täheldada, et mitmed eeltoodud luuletused on sisuliselt Tartu linna ülistused, mispuhul jõgi, mägi, tõde ja vaim on rida ülistatavaid Tartu sümboleid.

Tartu vaimu ja looduse vaheline seos võib aga avalduda ka hakkide kaudu, kes häälekalt ebaõigluse vastu valmis protestima on, nagu on kirjeldanud Olev Remsu:

Mõned peavad hakke selle linna sümboliks, kuid näiteks julgeolekuvolinik, ülem Kaupo Kalk ütleb, et nendesse lindudesse on läinud Tartu vaim, linnud on kisendavalt antiparteilised. Kui julgeolekumaja oli veel Riia ja Pälsoni tänava nurgal, siis karjusid need elukad seal, ja kui julgeolek kolis Vanemuise tänavale, ilmusid hakid kohe selle maja kohale röökima.⁴⁶

Tartu vaimu looduslik dimensioon on niisiis seotud Emajõe ja Toomemäega ning tema lemmikaastaag on kevad, mil küdevate ahjude asemel saab pungades ja linnumunades praksuma hakata. Eriti lähedane suhe on tal seejuures just Toomemäega, mille tammiku ta on õpetanud inimeste mõtteid haljastama ja neile muinasjutte vestma. Kahtlustatakse, et Tartu vaim võib Toomemäel (või selle sees) lausa elada, kuid lõpuni kindel ei saa selles olla. Lisaks on ta hakid välja õpetanud, kes vajadusel eesti rahva eest partisanisõda peavad.

6.3. Tartu vaim käib ülikoolis ja kohvikus

Veel mõned kindlad paigad, kus Tartu vaimu kohata võib, on Tartu Ülikool ning legendaarsemad kohvikud nagu Werner, ülikooli raamatukogu kohvik ja kunagine Ko-Ko-Ko. Kuna viimane ammu enam ei tegutse, on ta tänaseks pidanud ilmselt mõne uue hubase koopa leidma. Teada igatahes on, Werneris olla teda kindlasti nähtud, nagu täheldab Matti Moguči: „Mu armas „Werner“ Tartu vaim / just nagu sinus oleks kehastund / sus lobbab keelepeks ja laim / kõik ideaalid sest on pehastund / ei maksa ükski üllam püüd / üks nägu vördjalikum teisest.“⁴⁷ Moguči luuletus toob välja Tartu vaimu selle külje, mis esindab teatavat lihtsust,

⁴⁵ Leitav [andmebaasist](#) ning teosest „88 luuletust“ lk 87 (2007).

⁴⁶ Leitav [andmebaasist](#) ning teosest „Supilinna armastajad, I“ lk 196 (2013).

⁴⁷ Leitav [andmebaasist](#) ning teosest „Mina – Eiffeli torn“ lk 79 (1999).

kohvikus aja surnuks löömist ja klatši. Viimase taustal peidab end aga üks Tartu vaimu motiividest, nimelt – aega tal on. Sama järeltuse võib teha ka Herbert Salu järgnevast tsitaadist: „Siin, Werneris kohvikulaudade taga ning paksus tubakasuitsus hirnuvad meie boheemlaste kohvijanused pegasused oma viis tundi päevas ja boheemlaste inspiratsioonilained vahutavad kõrgele. Vaim särtsub ja teravmeelsuse sädemed lendlevad.“⁴⁸ Kohvikutes on peale keelepeksu ja laimu aga kokku saanud ka kunst ja teadus. Nimelt kirjutab Julius Mägiste, et omaaegsed kunstnikud, kes puudusid võimalused salongi pidamiseks, ning lektorid, kel polnud tööl oma kabinetti, käisid Werneris ja Ko-Ko-Ko-s ka tööalaseid asju ajamas – kohvikud tõid omavahel kokku nii ülikooli inimesed, kunstnikud kui ka kirjandusmaja inimesed, mistõttu „kohvikuilgi oli oma ülesanne eesti kultuuri eri alade liitjatena ja ideede ühtlustajatena. Jah, muidugi ka selle mõnelt poolt opositsiooniliselt irisevaks peetud ja jutumärkidesse paigutatava „Tartu vaimu“ vormijatena.“⁴⁹

Ülikooli raamatukogu kohvikul on samuti Tartu kontekstis suur kultuurilooline tähtsus, mistõttu seostatakse ka seda paika Tartu vaimuga, nagu luuletab Mihkel Kera raamatukogu kohvikust: „elu käib siin oma rada / seinakellal pöörleb üks seier / teine on voroneesis /.../ kahvliks sirp / joogiks koka / salvrätiks euroopa liidu lipp // paks udukõnts / vajub aknast kohvitassi / mis paisub suureks nagu lillepott / väga õige / linna vaim ja ta kolm soovi / need on kohv koor ja suhkur“⁵⁰. Tartu vaimule omistatakse selles kontekstis taas lihtsust, mis ilmneb selles, et linna vaimu kolm soovi on tegelikult lihtsalt üks tass koore ja suhkruga kohvi. Luuletus loob aga teisigi tähenduslikke seoseid ja vihjeid, näiteks seinakella lugu sellest, kuidas selle teine seier „voroneesis“ on, osutab ehk tõsiasjale, et „Esimese maailmasõja ajal evakueeriti Tartu ülikooli vara sõja eest Venemaale. Kui Vene NFSV Hariduse Rahvakomissariaat otsustas 18. mail 1918 Voronežis ülikooli asutada, siis määrati kõik Venemaale evakueeritud Jurjevi (Tartu) ülikooli varandused loodavale ülikoolile“ (Laansalu 1999: 3). Lisaks postuleerib Kera luuletuse ajaloomosaiigi, mille osisteks on tänaseks saanud nii sirp (Venemaa), koka (Ameerika) kui ka Euroopa Liidu lipp.

Kui Tartu vaim aga parajasti kohvikus ei istu ning koore ja suhkruga energieliksiiri ei ammuta, viibib ta tõenäoliselt ülikoolis, sest „Tartu vaim ja Tartu ülikool on kõige lahutamatumalt seotud, kuigi Tartu tähendab meile ka „Vanemuist“, rahvusliku meelsusega demokraatlikku

⁴⁸ Leitav [andmebaasist](#) ning teosest „Kihutav troika“ lk 90 (1984).

⁴⁹ Leitav [andmebaasist](#) ning teosest „Meie maa, III“ lk 200 (1957).

⁵⁰ Leitav [andmebaasist](#) ning teostest „Emajõe kondor“ lk 26-27 (2002) ja „Tähelepanekuid noorusaastatest“ lk-d nummerdamata (2003).

ajakirjandust eelkõige „Postimehe”-„Edasi” näol, muuseumi, „Pallase” kunstikoolkonda, Eesti suurimat raamatukogu, Toomemäge, Emajõe, eesti kultuuri panteone,⁵¹ nagu on märkinud Mati Hint. Ning Aare Laanemäe tõstab samuti esile ülikooli tähtsust Tartu vaimu füsioloogias:

Ühte Tartu vaimu tahku tuleks veel mainida. See on solidaarsustunne ja avatus, mis seondub tema laiema tähendusega. See väljendus ülikoolis õppejõudude ja üliõpilaste omavahelises suhtlemises. Õppejõud polnud (vähemalt minu tudengipõlve aegu) mitte Olümpose jumalate sarnased, st tudengitest kauged. Pigem olid nad neile midagi akadeemilise isa sarnast. Samas olid tudengid oma õppejõududele (mõned välja arvatud) usaldusväärsed partnerid. See korporatiivne vaim pole Tallinna kõrgkoolides sellisel kujul kunagi tajutav olnud.⁵²

Kui Tartu vaimu aga ülikoolist ei leia, tasub vaadata ülikooli kunagisse raamatukokku Toomel, sest „võib-olla kummitab selle akendel sügisöösiti veelgi Wissen Sie vaim ja kobab mõne raamaturiiuli tagant minu poolt sinna unustatud maiustustekarbikest,⁵³ juhatab niidiotsa kätte eesti päritolu soome kirjanik Hella Wuolijoki. Öisel ajal ei pruugi Tartu vaim aga olla ei kohvikus ega ülikoolis, sest tudengeid seal sel ajal pole ning head seltskonda armastav vaim võib olla läinud neid otsima ühiselamusse, nagu vihjab Anna Hintsu luuletuse kirjeldus sealsest seltsielust: „Pummelungid salajased, vaiksed, / valvur ise koikul purjutab. / Uksed käivad nähtamatult lahti. / Rahvas rändab, sussisahinal. / Hääletult kui vaimud käime ringi. / (Tartu Vaimgi meie seas ehk on)⁵⁴.”

Seega on võimalikke variante, kus seltsi ja tarkust otsiv Tartu vaim võib viibida, õige mitmeid. Võib olla, et ta mängib parajasti Werneris malet, rüütab kohvi ning kuulab kõrvallaua klatši ja anekdoote; võib ka olla, et ta koos korralikemate tudengitega seminaris istub ning seal nii tudengite kui ka õppejõududega nagu võrdne võrdsega maailma tarkusi läbi arutab. Kui aga päev õhtusse on veeretatud, kohvikute välisüksed lukustatud ja auditooriumites tuled kustutatud, suundub ta tavaliselt ühikasse valvurit täis jootma, pummeldama ja tudengitega mööda koridore hiilima. Kohvikute ja ülikoolieluga seotult ilmneb igatahes Tartu vaimule omistatav lihtsus ja mõnetine madalus, mis seisneb kohvikutes aja surnuks löömisel, tudengitega ühiselamus joomises ja sellelaadse elu vähenõudlikkuses.

⁵¹ Leitav [andmebaasist](#) ning teosest „Wellesto“ lk 94-95 (1989).

⁵² Leitav [andmebaasist](#) ning teosest „Kuldsed kuuekümnendad. Tartu tudengi mälupeegeldus“ lk 27-31 (2011).

⁵³ Leitav [andmebaasist](#) ning teosest „Koolitüdrukuna Tartus. 1901-1904“ lk 190 (1995).

⁵⁴ Leitav [andmebaasist](#) ning teosest „Läbilõige“ lk 25 (2006).

6.4. Tartu vaimu ajalooline dimensioon ja kemplus Tallinnaga

Tartu kultuuriloolist tähtsust Eesti ajaloos on raske üle hinnata. See on ilmselt ka põhjuseks, miks kujutlus ühe linna vaimust on sedavõrd suureks ja mitmekülgseks kasvanud, et on oma algpõhjuste suhtes täiesti arvestatava iseseisvuse saavutanud. Siiski on tema juured küllaltki hästi identifitseeritavad, nagu kirjutab näiteks Roland Ilp: „Linna rikkalikust aja- ja kultuuriloost on pärit sümbolid Tartu kui Hansalinn, Liivimaa keskus, ülikoolilinn, laulupeo sünnipaik, Eesti rahvusliku ärkamise hääl. Taolisel ajaloolisel põhjal ja loomingulises miljöös ongi sündinud unikaalne kultuurimärk – Tartu Vaim.“⁵⁵

Ka kirjanik Nasta Pino seob Tartu vaimu tähenduse just Eesti kultuurilooga, loetledes üles selle mõningaid saavutusi paljude seast:

Tartu tähendus Eesti elus on mitmeti aja- ja kultuurilooline. Siia ehitati esimene tähetorn, siin peeti esimene laulupidu, asutati ajalehti, trükiti raamatuid, oma loomingu tippu jõudis just siin Emajõe ööbik Lydia Koidula, Tartu ülikoolis töötasid rahvusvaheliselt tuntud teadlased. Kahe suure sõja vahel sündis Tartus Kirjanike Liit, ajakiri Looming, Eesti Kirjanduse Selts, õilmitses Vanemuise teater, kees seltsielu. Ja aasitagu seda va Tartu Vaimu kuidas tahes, ta on olemas. Oli, on ja jääb.⁵⁶

Ajaloolises plaanis pole vähetähtis seegi, et just Tartus sündis 2. veebruar 1920. aastal Tartu rahuleping, mis lõpetas Vabadussõja ja pani paika esimese iseseisva Eesti Vabariigi piiri. Tartu luuletaja Hando Runnel osutab Tartu vaimu ja Tartu rahu lahutamatu seotusele värssidega⁵⁷:

Tartu vaim ja Tartu rahu moodustavad kindla tahu meie õilsast ajaloost. Neid ei tohi võtta koost.	Tartu vaimu kannab rahu. Tartu rahu kannab vaim. See on kadedate laim, kui see hinge neil ei mahu.	See me piir ja piiriid. See on selle piiritahu taha varjuv püramiid. Suur on vaim ja suur on rahu.
---	--	--

Tähelepanuväärne selle pealtnäha lihtsa luuletuse juures on selle riimiskeem, mis igas järgmises stroofis muutub – esiteks paarisriim (AABB), siis süliriim (ABBA) ning viimaks ristriim (ABAB). Selline vormimäng võis olla ajendatud pelgalt mängulisusest, kuid kui sellele mingi sisuline tõlgendus omistada, ütleb see ehk, et Tartu vaim ja Tartu rahu on omavahel erilaadsetes, kuid alati harmoonilistes suhetes. Harmoonilisust kannab jõuliselt teine vormitunnus – terve luuletus on läbivalt neliktrohheuses kirjutatud.

⁵⁵ Leitav [andmebaasist](#) ning teosest „Tartlaste meenutusi ajas“ lk 18 (2016).

⁵⁶ Leitav [andmebaasist](#) ning teosest „Nüüdsama“ lk 52-55 (2010).

⁵⁷ Leitav [andmebaasist](#) ning teostest „Ajast aega“ lk 139 (2002) ja „Üle alvide“ lk 184 (1997).

Tartu ja tema vaimu seob Eesti riigi tekkega ka Tauno Rahnu eespool juba korraks viidatud luuletus värssidega: „Eesti riik sündis siin linnas, / siin vabadus alati on hinnas /.../ Sa oled eestluse edasikandja, / Vanemuine siin laulu löi, / nooruse linn, tarkuse andja, / Su vaprus priiuse meile tõi. / Igavesti elagu Tartu Vaim / ja õitsegu vabaduse taim“⁵⁸.

Tartu vaimu ajalooline tähendus on siiski tugevalt seotud ka vastandumisega Tallinnale, mis esimese vabariigi perioodil nähtavasti iseäranis teravaks muutus, nagu kirjutab Jaan Isotamm:

Ajaloolised põhjused on selged: Lõuna-Eesti, s.t Liivimaa kubermang saavutas 19. sajandil majandusliku ning sellest johtuvalt ka kultuurilise edemuse kehvema Tallinnamaa ees, kuid juba 20. sajandi esimesel kümnendil hakkasid Tallinn ja Põhja-Eesti kiiresti arenema, millega „Tartu paavst“ (Jaan Tõnisson) ja tema õukond ei tahtnud kuidagi rahul olla. Tuletame kas või meelde halenaljakat vaidlemist 1917. aasta märtsis kahe kubermangu loomise üle Eestis. Ja edasi ikka samas vaimus kiusaka jonnakusega pealinn-olla-tahtmine, ilma et seda kunagi oleks oldud. Siit ka see kurikuulus Tartu vaim, mis ikka siin ja seal veel kummitab.⁵⁹

Artur Adson vaidleks aga Isotammele selle pealinna jutu osas vastu, öeldes, et „tegelik eestluse pealinn olnud hulga aega Tartu, see maakonnalinn, Tallinna, tolle kubermangulinna kõrval,“⁶⁰ lugedes sealsamas ette pika nimekirja asjadest, mis kõik just Tartust pärit on:

Siit Tartust pärines Postimees, siin sündisid Eesti laulupeod, siin rajati Eesti Kirjameeste Selts, Eesti Üliõpilaste Selts, Eesti Rahva Muuseum, Eesti Kirjanduse Selts, Noor-Eesti, Eesti Tütarlaste Gümnaasium lisaks Hugo Treffneri esimese järgu koolile, siin püstitati esimene Eesti teatrihoone, siit juhiti suureulatuslikku vanavara korjamist, siin korraldati esimesed sümfooniakontserdid, siin – mis siin kõik tekkis, arenes ja osa mängis Eesti elu uueks loomisel!⁶¹

Vastandumine on üks enamlevinud aluseid, mille kaudu Tartut määratletakse, nagu kirjutab Maimu Berg: „Kui vaimuga ei õnnestu, katsutakse Tartut määratleda Tallinna kaudu. Sellega tegelevad peamiselt tallinlased, kelle seas on mitmeidki endisi tartlasi.“⁶² Ta täpsustab, et Tallinna perspektiivist käib see määratlemine selle kaudu, „mida Tallinnas on ja mida vist Tartus ei ole, mis Tallinnas toimub ja mis Tartus jääb teadupärast toimumata.“⁶³ Tartu perspektiivist käib see vastandumine mõistagi veidi teistel alustel, tõstes esile ikka seda, mida Tartus Tallinnaga võrreldes rohkem on, nagu kirjutab Aare Laanemäe: „Vaimu ja võimu dihhotoomia Tartu puhul nähtub ka sõnapaaris pealinn – peaga linn. Tartu on rahva silmis

⁵⁸ Leitav [andmebaasist](#) ning teosest „88 luuletust“ lk 87 (2007).

⁵⁹ Leitav [andmebaasist](#) ning teosest „Nägija pimedate maal“ lk 719 (2015).

⁶⁰ Leitav [andmebaasist](#) ning teosest „Siuru-raamat“ lk 168-169 (1949).

⁶¹ Samas.

⁶² Leitav [andmebaasist](#) ning teosest „Looming, 11“ lk 1748-1749 (1998).

⁶³ Samas.

olnud ikka see peaga linn, Tallinn aga teadagi pealinn. Võimukesksele Tallinnale pole selline vahetegemine kunagi meeldinud.⁶⁴ Mihkel Muti romaani karakter Kalle on selles osas eriti resoluutne, arvates et „Tallinn on tühine, on Baabülioni Hoor, sest seal pole süvenemist, vaid ainult neurasteenilist flirti kunsti ümber ja rahajahtimist. Üksnes Tartus kohtab tõelist vaimsust.“⁶⁵ Justin Petrone on selles vahetegemises väheke tasakaalukam, kui ta kirjutab, et „Tartu vaim oli teistsugune kui Tallinna vaim,“⁶⁶ ning põhjendab seda asjaoluga, et Tartus on boheemlase välimusega inimene auväärne tegelane – „jõuline individualist, poet, biitnik, professoritüüp,“⁶⁷ vihjates ilmselt sellele, et Tallinna vaim suhtub säärasesse boheemlastesse märksa väiksema lugupidamisega. Võimalik, et mõnda umbes sääraselt rietatud tartlast ongi Piret Bristol Tartu peal kohanud, kui kirjutab, et „Skandinaavia müstika“ on tema jaoks „midagi sama ebatõelist ja pisut naeruväärset nagu Tartu vaim või mõned legendaarsed kujud Tartust, kellest Tallinnas igasuguseid jutte räägiti. Tartus kujutasid need veidrikud endast midagi gurude taolist,“⁶⁸ keda Tallinnas mõistagi tõsiselt ei võetud. Tartu vaimu kohta kehtivat aga jällegi vastupidine, nagu kirjutab Evalt J. Woitk: „Üks tema iseloomujooni ja tunnuseid olevat, et ta ei tahtvat Tallinnast midagi teada... Endises Emajõe Ateenas elavad edasi pealekasvava eesti nooruse iseteadev teaduste maailma pürgiv vaim ja kandvat edasi meie rahvuslikku olemust sügaval oma hingedes.“⁶⁹

Tartu vaimu ajalooline tähendusväli on seega omajagu konfliktne. Baseerudes Tartus sündinud eesti kultuurisaavutustel, on sellest välja kasvanud vastandumine Tallinnaga, mille samaväärseid kultuurilisi plahvatusmomente veidi vähem on ette näidata, kuid mis sellegipoolest riigi pealinnaks on saanud. Niisiis on Tartu end pealinnaks tituleerinud teisel tasandil – nimelt vaimupealinnaks. Arvan, et tänaseks ollakse sellise jaotusega ära harjunud, kuid Tartu vaimu lapsepõlv oli nähtavasti problemaatiline. Teatav opositsiooniline vahetegemine on aga säilinud, näiteks kujutluse näol, et Tartus elavad mingid veidrikud, kes on omale selga ajanud üle-eelmise põlvkonna nartsud ja end nende sees pealekauba veel kaunis lahedasti tunnevad. Kas see veidrus on hea või halb, on juba igapähe enda maitse asi ja paistab olenevat eeskätt sellest, kummalt poolt vaadatakse. Igatahes paistavad Tartu kultuuriloolised saavutused olevat just need, mille kaudu Tartu vaimule omistatakse ülevat ja tarka joont.

⁶⁴ Leitav [andmebaasist](#) ning teosest „Kuldsed kuuekümnendad. Tartu tudengi mälupealdis“ lk 27-31 (2011).

⁶⁵ Leitav [andmebaasist](#) ning teosest „Hiired tuuled“ lk 54 (1982).

⁶⁶ Leitav [andmebaasist](#) ning teosest „Minu Eesti, 3. Mis juhtus?“ lk 196 (2015).

⁶⁷ Samas.

⁶⁸ Leitav [andmebaasist](#) ning teosest „Buss number neli. Maailm, mis on hea. III“ lk 21 (2014).

⁶⁹ Leitav [andmebaasist](#) ning teosest „Mälestuste tänav I“ lk 98 (1959).

6.5. Tartu vaimu personifikatsioon

Mõnel juhul esineb Tartu vaim tekstides personifitseeritud kujul, võttes ohjad enda kätte ja asudes tegutsema. Seejuures võib Tartu vaim personifitseeruda põhimõtteliselt kaht eri moodi – kas abstraktsemalt, jäädes ise justkui vaimuks (nii nagu Anna Hints'i eespool viidatud luuletuses, kus Tartu vaim tudengitega koos ühikas pidu pani), või mõne konkreetse parajasti elava isiku näol, kellele omistatakse Tartu vaimu staatus. Selline eristus jaotub tendentsina ka žanrite vahel – luuletekstides jääb Tartu vaim anonüümseks tegelaseks, kuid proosas räägitakse pigem konkreetsetest inimestest, kes „Tartu vaimusta(a)tuse“ on saavutanud.

Anonüümseks jääb näiteks Tartu vaim, kes luusib kahtlases olekus öösiti ringi (ilmselt ühikast peolt tulnuna) ja käib Leonhard Lapinit tema kunstitöös hurjutamas: „Tartu Emajõe Ateena / olen siin ja panen tina / viin neis paigus maitseb veena / ainult punetab mu nina // Eila nägin Tartu vaimu / põrguline luusis öös / luksus lasi paha haisu / hurjutas mind kunstitöös“⁷⁰. Hoopis kummalised lood on anonüümse Tartu vaimuga ka Martin Vabati absurdimaigulises luuletuses, mis jutustab tudeng Kürbtissi ülikoolielust: „Raisk, Tümak Kürbtiss reastus ülikooli, / ühes Tartu vaim vist üles poodi / või lidus too siis Herne poodi, / põranda alla või Raja tänavale toodi // Raist, Tümak Kürbtiss kraabib ülikooli. ganüülib Tartu vaimul sisse joodi“⁷¹.

Lõpuni vaimuks (kel on siiski mingi füüsiline ilmutumiskuju) jääb Tartu vaim ka eespool viidatud Hella Wuolijoki tekstis, kes mõtiskles, kas ülikooli vanas Toomkiriku raamatukogus käib sügisöösiti endiselt „Wissen Sie vaim ja kobab mõne raamaturiuli tagant minu poolt sinna unustatud maiustustekarbikest.“⁷² Tõnu Õnnepalu määratlus teeb aga võimalikuks ka omamoodi vahepealse variandi, mis seisneb selles, et Tartu vaim jääb küll vaimuks, kuid kasutab vahepeal eneseväljenduse tarbeks mõnd parajasti käepärast olevat kohalikku: „Sest nagu me teame, on Tartu linn vana, mitusada aastat vana luuletaja. Ja ta kirjutab ikka veel. Ta kirjutab mõistagi Alveri ja Talvikuna ja kõigi nende teistena, ta kirjutab endiselt Indrek Hirvena, ja nüüd siis on ta võtnud kirjutada Mehis Heinsaarena. Vägev vanamees!“⁷³ Tartu kirjanikel tasub eelöeldu valguses igatahes valvas olla.

Konkreetsemate Tartu vaimu kehastajatega jätkates saame Toomas Haugi tekstist teada, et „kui 1930. aastatel õitsele löönud Tartu vaimu mütoloogias sedasinast vaimu personifitseeritakse,

⁷⁰ Leitav [andmebaasist](#) ning teosest „Olejad ja minejad“ lk 195 (2015).

⁷¹ Leitav [andmebaasist](#) ning teosest „Mina olengi kirjandusklassik“ lk 11 (2006).

⁷² Leitav [andmebaasist](#) ning teosest „Koolitüdrukuna Tartus. 1901-1904“ lk 190 (1995).

⁷³ Leitav [andmebaasist](#) ning teosest „Ainus armastus“ lk 292 (2011).

siis on tal ikka – vastavalt sellele, kas jutt käib rohkem poliitikast või kultuurist – Tõnissoni või Tuglase kuju,⁷⁴ kes olid tollased kõige selgemad Tartu vaimu kehastused. Sellised kehastajad on aga ajas muutuvad, nagu võib järeldada Teet Kallase kirjutatust Mati Undi kohta: „Tartu on minu linn, mulle meeldivad Tartu vaim ja Tartu vaimsus, seal ma olen ja sinna ma jään, kinnitas Mati Unt. /.../ Kuuekümnendate teisel poolel tundus tõesti nii, et Mati Unt ja Tartu on midagi täiesti lahutamatu. Temast sai ülikoollinna noore ja vastaka vaimu elav sümbol.“⁷⁵

Tartu vaimu staatusega inimeste nimekiri sellega muidugi ei lõpe. Maimu Berg meenutab oma kirjutises veel umbes samast ajastust pärit Tartu vaimu kandidaate – Kaarel Irdi ja Villem Ernitsat:

Mustade lokkide lehvides tatsab jalutusruumis teatri juht ja hirm, kellest linnakeses jutustatakse legende ning kes tundub alati kõvasti „ära sätitud“ olevat, on aga teadupärast kogunisti täiskarsklane. Nagu seda on ka teine linna legendaarne kuju, vana kaltsudes Tartu Vaim, piimanõusangaga portfell käe otsas kõlkumas, krae kõrvuni, hall võidunud sall kaelas, viledad närud üll, hõbedaseks pleekinud ja hõredaks kulunud juuksed tõrksalt turris.⁷⁶

Teisalt võib Tartu Vaim nähtavasti ka lihtsalt kellegi hüüdnimi olla, millele viitab Kristjan Luhametsa järgnev jutustus: „„Alee, hopp!“ kõlas Tartu Vaimu reibas hääl. Puusalu Mati kargas oma laua tagant püsti ja päris kohe, et milles asi. Vaim seletas, et komeet on taevasse ilmunud. Koos mindi pööningult alla platsile, kuid näha polnud midagi.“⁷⁷ Maimu Berg on jällegi kirjutanud, et tema arvates on Tartu „tegelikult tüdrukute linn ja paljuräägitud Tartu vaim pole muud kui pisut vistrikuline, paksuvõitu uudishimulik neiu-filoloog.“⁷⁸

Millise personifikatsioonina Tartu vaim end parajasti ilmutab, jääb niisiis ajaolude otsustada, kuid reeglina on ta seotud kas mõne õpetlase või loomeinimesega. Luuletekstides on tema ilmnemine millegipärast enamasti joomisega seotud ning personifitseeritud vaim jääb anonüümseks. Proosatekstides on tema kehastajad enamasti aga konkreetsed inimesed, kes on kahtlaselt tihti just kultuurivaldkonnaga seotud. Eriti suures ohus paistavad olevat Tartu kirjanikud, kes eneselegi märkamatu võivad ükskõik olla Tartu vaimust seestunud ning kirjutada enda tekstide asemel hoopis Tartu vaimu loomingut.

⁷⁴ Leitav [andmebaasist](#) ning teosest „Klassikute lahkumine. 25 kirjatööd“ lk 98 (2010).

⁷⁵ Leitav [andmebaasist](#) ning teosest „Mälestused, II. Inimesed“ lk 319-322 (2014).

⁷⁶ Leitav [andmebaasist](#) ning teosest „Ära“ lk 74 (1999).

⁷⁷ Leitav [andmebaasist](#) ning teosest „Sulesepad, 11“ lk 19 (1988).

⁷⁸ Leitav [andmebaasist](#) ning teosest „Ära“ lk 36-37 (1999).

6.6. Tartu vaimu teisi määratlusi ja seoseid

Jäävad veel üle mõningad määratlused ja huvitavamad seosed, mis ei mahu otseselt ei personifitseeritud ega lokaliseeritud kujutluste alla, ei nori tüli Tallinnaga ega küsi oma sünnitunnistuse järele. Mõningate mööndustega võib üheks selliseks pidada Aare Laanemäe analüütilisemat käsitlust (mööndustega seetõttu, et üldisem suhe ülikooliga siiski luuakse), kes eristab Tartu vaimu laiemat ja kitsamat tähendust, mis teineteist täiendavad (temalt pärineb nähtavasti ka Mikita Tartu vaimu kitsam ja laiem määratlus, kuna need on üsna kokkulangevad – vt käesolev töö lk 10):

Laiemas tähenduses märgib see üldisemalt vaimsust, mentaalsust. Olgu siinkohal täpsustatud, et mentaliteedi ehk vaimuse all mõeldakse enam-vähem sedasama, mis mõttelaadi või käitumisharjumuse all. /.../ Tartu vaimule laiendatult tähendaks see tuginemist akadeemilisele mõttelaadile ja sellest tulenevale vaimueliidi käitumisharjumusele. /.../ Kitsamas tähenduses on aga Tartu vaimu eripära nähtud kriitilises hoiakus, sealhulgas ka teatud vastandumises võimule (vaimu-võimu dihhotoomia), õigemini küll võimu kuritarvitamisele. Seetõttu on ta olemuselt õiglustundele tuginev ja suuresti eetilise.⁷⁹

Jüri Talvet omalt poolt leiab, et „Tartu on elitaarne linn juba selles mõttes, et tema vaimne sisu on üha küündinud üle tema füüsiliste kontuuride. Tabamatu „Tartu vaim”, millest Eestis naljatamisi ja tõsiselt palju on räägitud, pole minu meelest miski muu kui vaimu iseäranis jõuline tõus üle kehalisuse.“⁸⁰ Ta lisab, et kui Tartu majanduslik edu peaks ühel hetkel linna ka füüsiliselt suureks muutma ning erinevus linna vaimuelu suurusega jääb vähemaks, kaotab Tartu vaim ilmselt oma salapära ning tõenäoliselt lakkab üldse olemast.

Teised kirjanikud pole sellele küsimusele üldiselt nii põhjalikult lähenenud, vaid valinud tunnetuslikuma tee. Näiteks Debora Vaarandi kirjeldab oma taaskohtumist Tartuga sõnadega: „Uute kõrgete hoonetega tundus linnasüda intiimsem ja varjulisem kui enne. Ka Tartu vaim, see õnnelik, vaba ja laisk, täiesti alles.“⁸¹ Samamoodi õnnelikuna iseloomustab Tartu vaimu ka Marcus E. Zumm; „See optimism, mis oli kaugele tajutatav, oligi ehk kurikuulus Tartu vaim – tunne, et siin on kõik igavesti õnnelikud.“⁸² Tartu vaimu tajumiseks tuleb aga lihtsalt linnas ringi jalutada ning teda sisse hingata, nagu teeb Justin Petrone: „Kõndisin selleks, et hingata sisse linna õhkkonda, seda niinimetatud Tartu vaimu. See vaim võis sind suunata õigele teele,

⁷⁹ Leitav [andmebaasist](#) ning teosest „Kuldsed kuuekümnendad. Tartu tudengi mälu-pildis“ lk 27-31 (2011).

⁸⁰ Leitav [andmebaasist](#) ning teosest „Ameerika märkmed ehk Kaemusi Eestist“ lk 62 (2000).

⁸¹ Leitav [andmebaasist](#) ning teosest „Aastad ja päevad“ lk 107 (2006).

⁸² Leitav [andmebaasist](#) ning teosest „Kui hundid uluvad“ lk 105 (2016).

kui sa vaid suutsid selle kinni püüda nagu liblika botaanikaaias. Tuli olla kannatlik ja oodata ning siis see tuligi ning laperdas sinu lõbuks tiibu.“⁸³

Ühe eriti huvitava tõlgenduse pakub aga välja Kalle Käsper, kelle karakter Luik seob Tartu vaimu populaarsuse hoopis ihulikuma valdkonnaga kui tarkus või õnn:

Tere, noorus, mõtles Luik, kui vahva rätsepa rattad veeresid üle raudteerööbaste ja eemalt hakkas paistma linn, mida rahvas peaaegu mütoloogiliselt austas, küll kutsudes Emajõe Ateenaks, küll rääkides mingist erilisest Tartu vaimust. Luik ise oli veendunud, et jumaldamise tegelikku põhjust tuleb otsida, nagu ikka, hoopis sügavamalt – mitte tarkuse templi võlvide alt ega isegi mitte teadmiste varasalve põhjast, vaid kriuksuvast ühiselamuvoodist. Just siin, ülikoolilinnas, vabanes suur hulk rahvuskaaslasti süütuse raskest taagast.⁸⁴

Merle Piho luuletuses jällegi lubatakse Tartu vaimu nimel enesele vingeid tulevikuelamusi: „Täna palju mootorrattaid / liikumas on Tartu teel, / linnatänavatel vapraid / mootorrattureid on veel. /.../ Tartu Vaimu nimel võime / lubada, ei meie ka / ühel päeval tsiklitega / kimame et must on maa!“⁸⁵ Õnnelikule ja entusiastlikule kujutlusele leiab siiski ka vastukaaluks midagi. Nii räägib Vahur Afanasjev üsna sarkastiliselt, et „tartus on inimestel eriline vaimsus / tartlased oskavad raamatuid lugeda / kannavad pikki seelikuid / villaseid pintsakuid ja salaviha / mulle tundub et jeesus kannatas / isegi natuke vähem kui nemad“⁸⁶

On siis Tartu vaim õnnelik või õnnetu, tarbetult kentsakas või vaimueliidi mentaalsusega, jääb nähtavasti igäihe enda otsustada või tunnetada, sest kindel paistab olevat vaid see, et Tartu vaim on väga mitmepalgeline. Võibolla ei annagi ta end igäihele näole või lihtsalt ei resoneeri mõningate inimvaimudega, kuid igatahes need väljavalitud, kes teda tunda on saanud, on leidnud temast väidetavalt rahu ja rõõmu.

⁸³ Leitav [andmebaasist](#) ning teosest „Minu Eesti, 3. Mis juhtus?“ lk 188 (2015).

⁸⁴ Leitav [andmebaasist](#) ning teosest „Vennad luiged“ lk 152-153 (2002).

⁸⁵ Leitav [andmebaasist](#) ning teosest „Jäljed südames“ lk 39 (2014).

⁸⁶ Leitav [andmebaasist](#) ning teosest „Eesti Vaarao“ lk 67 (2013).

6.7. Kvalitatiivse analüüsi kokkuvõtte

Tartu vaimu mõiste, mis sai omale tuule tiibadesse 1930ndatel tekkinud vastandumises Tallinnaga, on enesele lisaks leidnud palju teisigi aluseid, mille kaudu teda iseloomustatakse ning määratletakse. Tõsi küll, et mõned neist „teistest alustest“ tekkisid ilmselt juba alguses, näiteks Tartu vaimu personifitseerimine, mida esindasid tol ajal Tuglase ja Tõnissoni kujud. Sellegipoolest paistab, et Tartu vaimu mõiste on aja jooksul tublisti laienenud ning hõlmab tänaseks ka selliseid vaatenurki, mille peale tollal ilmselt väga ei mõeldud. Levinumad seosed, mille kaudu Tartu vaim end mingi nurga alt paljastab, on üldiselt järgmised:

1. Agulimiljöö
2. Loodus
3. Tudengielu
4. Vastandumine Tallinnale
5. Personifikatsioonid
6. „X“, mille võib omale meelepärasel viisil sisustada

Tartu vaimu ja agulimiljöö suhetes kerkib kõige enam esile Supilinn, mida on nimetatud ka Tartu vaimu epitsentriks. Agulimiljöö kontekstis on olulised ühtehoidvus ning kogukondlik elu, milles nähakse Tartu vaimu olulist toetuspunkti. Kui Tartu vaimule peaks kirjanduse järgi mingi elukoha määrama, asuks see tõenäoliselt just Supilinna mõnes viltuses puumajas ja oleks tingimata ahiküttega.

Teiseks on Tartu vaimul tugevaid seoseid loodusega, millest tõusevad Tartu kontekstis kõige enam esile Emajõe ja Toomemäega seonduv, millest tähtsam tundub olevat viimane. Rohelus on kirjanduses Tartu vaimule südamelähedane ning aastaegade eelistab ta kõige enam kevadet. Tartu vaimu ja looduse seostes tõusevad esile eeskätt luuletekstid, mis lubavad Tartu vaimu asetada luulele omastesse paralleelsetlikesse suhetesse teiste Tartu jaoks sümbolise väärtusega nähtustega.

Kolmandaks esineb Tartu vaim tihti seal, kus on tudengeid ja kultuurielu, mistõttu seostatakse teda tugevalt kohvikueluga, kuid ka ülikooliga ja ühikaeluga. Nendes seostes ilmneb Tartu vaimu n-ö madalam poolus, mis seisneb tudengitega koos joomises, olemuslikus vähenõudlikkuses ning kohvikutes seltskonnaga aja surnukslöömises. Näib, et kui Tartu vaim parajasti Tallinnaga ei vastandu, projitseeritakse teda pigem lihtsa tudengi või kunstiinimesena.

Neljandaks Tartu vaimu levinud määratlusaluseks on ajaloolise tagapõhjaga vastandumine Tallinnale, mis tänaseni oma elu edasi elab, kuigi algsed põhjused on ammu juba minevik. Vastanduses Tallinnaga saab Tartu vaim hoobilt ülevad mõtted – loetakse üles kõik Tartuga seotud kultuuriloolised saavutused ning omistatakse ka Tartu vaimule osadus neis saavutustes. Viimatiöeldu kehtib aga eeskätt asja Tartu poole vaadates, sest Tallinnast vaadates saab Tartu vaimust pigem veidrike esindaja. Tartu vaimu ajaloolist kujunemist ja olulisust kajastavad valdavas enamuses just proosatekstdid, mille poeetika sobib nähtavasti paremini ratsionaalsusele pretendeeriva narratiivi esitamiseks.

Viiendaks võib tekstides kohata personifitseeritud Tartu vaimu, mis seejuures aga ei tähenda, et ta sel puhul mingi ühe kindla kuju võtab. Personifitseeritud Tartu vaim võib olla nii konkreetne elav inimene (tavaliselt kirjanik) kui ka ebamäärasema moega vaimolend. Siingi tuleb mängu luule- ja proosapoeetika erinevus, kuna luules esineb Tartu vaim enam abstraktse vaimuna või Tartu ühe sümbolina, seevastu aga proosas pigem kui mõni konkreetne kultuuriinimene, kes Tartu loomingulist potentsiaali parajasti esindab.

Kuuendaks on Tartu vaim n-ö lahtine mõiste, millele igauks võib omale meelepärase tähenduse omistada, olgu see siis positiivne või negatiivne. Selles osas on Tartu vaim leplik ja demokraatlik. Selles „lahtises kategoorias“ leidub ka mõningaid näiteid, kus Norberg-Schulzi mõttes kohavaimu ja Tartu vaimu tähendused kattuvad, ehk teisisõnu nähakse Tartu vaimu kui paiga atmosfääri oma spetsiifilise tunnetusliku mõjuga. Viimane määratlus ei kuulu aga kindlasti Tartu vaimu domineerivate tähenduste hulka.

Tartu vaim, nii nagu ka Tartu linn Norberg-Schulzi arhitektuuriteoreetilises plaanis või „Eesti teooria“ Kalevi Kulli ja Marek Tamme vaates, on väga mitmepalgeline ja -plaaniline. Segu nii ühest kui ka teisest ning sellest hoolimata lõppkokkuvõttes üsna harmooniline moodustis. Võrdluses Tallinnaga tuuakse esile Tartu vaimu ülevamad jooned, kuid Tartu siseselt vaadates ei peeta paljaks omistada talle lihtsust ja madalust. Vastuoluline Tartu vaim siiski otseselt pole – pigem on see teatav koondkuju prototüüpselt Tartu tudengist või loomeinimesest, kes elab mõnes Tartu agulihõngulises linnaosas, käib kesklinnas kas ülikoolis või kohvikutes ning muul ajal jalutab mööda Toomemäge või Emajõe äärt. Võib täheldada, et Tartu vaimu levinuimad määratlusalused on suurel määral kattuvad motiividega, mis Tartu puhul ka kvantitatiivses mõttes kõige enam esindatud on – tudengid, ülikool, kohvikud, Toomemägi, Emajõgi, agulielu ja Tartu-Tallinn –, mis näitab seda, et Tartu vaim on omamoodi Tartu-teksti koondkuju.

KOKKUVÕTE

Kohavaim ehk *genius loci* on Norberg-Schulzi teooria järgi keskkonna tunnetusliku mõju totaalsus, mis tuleneb ühelt poolt koha looduslikest kvaliteetidest ning teiselt poolt sinna inimese poolt ehitatud arhitektuurirajatiste vaimust. Ideaalsel juhul koha looduslik karakter ning inimeste poolt ehitatu harmoneeruvad ja täiendavad teineteist. Norberg-Schulz pakub välja kohavaimu kolm arhetüüpset esinemiskuju, milleks on *romantistlik*, *klassikaline* ja *kosmiline* kohavaimu tüüp. Reaalsete kohtade puhul (eriti linnades) need tüübid mõnevõrra segunevad, kuna ehituses võidakse kasutada arhitektuurielemente, mis on algselt pärit teistsugusest kohavaimu tüübist kui see, millele vastab koha loodusliku vaimu tüüp. Tartu on sellise segunemise üsna esinduslik näide, sest paiga looduslik karakter vastab romantistlikule kohavaimu tüübile, millele vastavad arhitektuurilises mõttes agulimiljööd kandvad linnaosad (eriti Supilinn), kuid Kesklinn esindab oma klassitsistliku arhitektuuriansambliga juba klassikalist kohavaimu tüüpi ning Annelinna paneelmajade rajoon kosmist kohavaimu tüüpi. Tartu looduslik kohavaim on seega romantistlikku tüüpi, kuid arhitektuurilises plaanis domineerib klassikalise ja romantistliku kohavaimu segu, millele lisandub ka mõningane kosmiline kohavaim, jäädes aga siiski pigem tahaplaanile.

Tartut iseloomustab väga mitmel tasandil mitmekeelsus, erinevate mõttesuundade ristumine ja multiidentiteet. Tartu mitmekeelsust on välja toonud Malle Salupere; Tartule kui erinevate kultuuride ja keelte ristumispaigale on tähelepanu juhtinud Valdur Mikita; Tartu piiriasendile on osutanud ka Madis Kõiv; Tartu (aga tegelikult kogu Eesti) nõukogudeaegsele käitumise topelt-kodeeritusele on osutanud Henri Broms; ning Eesti kohaliku mõtteloo, mille kese on Tartus, mitmekeelsusele on tähelepanu juhtinud Kalevi Kull ja Marek Tamm „Eesti teooriaga“. Lisaks veel Tartu eelmainitud arhitektuuriteoreetiline mitme-tüübilisus Norberg-Schulzi arhitektuuri-teoreetilises raamistus. Samasugune mitmekesisus peegeldub ka Tartu vaimu mõistes ja Tartu kuvandis, hõlmates n-ö madalaid määratlusi nagu „väike puust linn“ või „kaluriküla“ ning Tartu vaim kui alkoholilembene boheemlane; kui ka ülevaid määratlusi nagu „Emajõe Ateena“, „Eesti vaimupealinn“ ning Tartu vaim kui vabaduse ja tarkuse kandja.

Tartu vaimu mõiste tõusis laiemalt esiplaanile 1930ndatel, vastandades end sellega Tallinnale, millest oli saanud Eesti võimukeskus, hakkas Tartu end tähtsustama kui Eesti vaimukeskus. Sellest tuleneb Tartu vaimu kitsam tähendus, nagu seda on määratlenud Mikita ja Laanemäe – kriitiline hoiak, vastandumine võimule ning vabaduse ja demokraatia tähtsustamine; laiemas

tähenduses mõistetakse Tartu vaimu kui Tartus valitsevat mentaalsust, mille üheks tähtsaimaks karakteristikaks on akadeemiline vaimus, mida kannavad linnas elavad õppejõud ning arvukad tudengid. Tänapäevaks on Tartu vaimust saanud kultuurisümbol, mille määratlused ei piirdu sugugi ajalooliste juurtega või vastandumisega Tallinnale (kuigi ka need on esindatud). Kirjanduses esineb Tartu vaim üsna erisugustes suhetes, kuid selle levinumateks määratlusalusteks on: kohalik agulimiljö, loodus, kohviku- ja tudengielu ning vastandumine Tallinnale. Need Tartu motiivid on ka kvantitatiivses mõttes Tartu-teksti keskmes. Reeglina räägitakse Tartu vaimust kirjanduses ülevas võtmes siis, kui vastandatakse Tartut Tallinnale; ning madalas võtmes siis, kui Tartu vaimust räägitakse läbi Tartu-siseste aspektide nagu agulimiljö või kohvikukultuur. Lisaks esineb Tartu vaim erinevate personifikatsioonidena nii abstraktsemal kujul kui ka konkreetsete elavate inimeste näol.

Kultuurisemiootiliselt on Tartu vaim identiteedimarker, mis aitab Tartut määratleda ja iseloomustada, kuigi tema enese piirjooned on üsna hajusad ja lahtised, olles avatud ka uutele tähendustele. Tartu vaimu varieeruv kordumine erinevates kultuuritekstides tugevdab tema tähendust eestlaste kultuurimälus, kinnistab tema vanu tähendusi ning lisab uusi. Tartu linnale lisab kujutus vaimust jällegi atraktiivsust ja salapära, sest keegi päris täpselt ei tea, millega tegu on, kuid kõik on temast midagi kuulnud. Erinevate tähenduste paljusus teeb seejuures Tartu vaimu täpse ja lõpliku määratlemise võimatuks, sest tema kohta kehtib sama, mis Mikita on välja toonud eestlaste identiteedi kohta üldiselt – seda iseloomustab multiidentiteet; nii nagu ka Tartu arhitektuurilist kohavaimu iseloomustab Norberg-Schulzi vaatepunktist erinevate kohavaimu tüüpide segu.

SUMMARY

Tartu is known as the spiritual capital of Estonia. This paper, titled “*Genius loci* manifestations in Tartu-(con)text” is mainly a study about a well-known cultural symbol among Estonians called *the spirit of Tartu [Tartu vaim]*, and on the other hand, it is a study of *Tartu-text* in cultural semiotics point of view. The paper also pays attention to the ancient-Roman rooted concept of *genius loci*, which is nowadays found use in architectural phenomenology, asking what is *the spirit of Tartu* and could it be understood as *Tartu’s genius loci*.

The analyse of *genius loci* in this paper is based on Norwegian architect, author, and architectural theorist Christian Norberg-Schulz’s (1926–2000) architectural phenomenology, who has dedicated a book “*Genius Loci, Towards a Phenomenology of Architecture*” (1980) on this topic. Norberg-Schulz distinguishes three types of *genius loci* – namely *romantic*, *classic*, and *cosmic* type, which he uses to describe both natural places and man-made places. The *genius loci* of Tartu, according to Norberg-Schulz theory, is based on *romantic genius loci* type in the natural sense, and is a mix of a *romantic* and *classic* type of *genius loci* in the architectural sense; but also, an element of *cosmic genius loci* is present in one part of town – Annelinn.

The analyse of *Tartu-text* is based on the cultural semiotics, which is presented mainly by theories of Yuri Lotman (1922–1993). *Tartu-text* is analysed by academic and popular academic works, but also empirically analysed by the quantitative method through the database “Tartu in Fiction” that has been collecting Tartu-related texts already more than fifteen years (beginning from 2005): “The database contains texts by mostly Estonian writers which describe Tartu, its people, places, historical landmarks and everyday life as well as the spirit of Tartu and its characteristic phenomena such as students, cafes, jackdaws or slum architecture.”⁸⁷ It can be navigated by searching names, book titles, and also by keywords. The quantitative analyse of *Tartu-text* is based on those keywords’ proportional occurrences, allowing to bring out central themes. The keyword *spirit of Tartu* is later additionally analysed by qualitative method.

The work is structured into six main chapters and their sub-chapters. The first four chapters are more theoretical, whereas the last two chapters are dedicated to an empirical analysis of the

⁸⁷ Description from the database homepage: <https://teele.luts.ee/node/2>

database “Tartu in Fiction”. The first chapter is introducing some of the work’s theoretical backgrounds concerned with literature studies, cultural semiotics, landscape semiotics, text semiotics and semiotics of space. The second chapter is dedicated to the phenomenological architectural theory of *genius loci* by Christian Norberg-Schulz, ending with the analyse of Tartu’s *genius loci* from that point of view. The third chapter pays attention to Norberg-Schulz reception and to some other authors, who have dealt with the concept of *genius loci* – namely Henri Broms, Madis Kõiv, and Valdur Mikita; also including “Estonian theory” by Kalevi Kull and Marek Tamm, who approach *the spirit of Tartu* more indirectly. The fourth chapter consists of a quantitative analysis of keywords that are used in “Tartu in Fiction”. And the sixth chapter looks more closely at texts that are marked with the keyword *the spirit of Tartu*.

In conclusion, *Tartu-text* is concentrated around topics that are related to river Emajõgi, hill Toomemägi, university and student life, and slum life that is most dominantly presented by Supilinn. The qualitative analysis of the keyword *the spirit of Tartu* brought up that it is mostly constituted and interpreted through five themes – slum life of Supilinn, university life and café culture, nature of Tartu, historically based opposition with Tallinn, and depicted through various personifications of *the spirit of Tartu*. Other than that, the notion of *the spirit of Tartu* is by no means a fixed term and is also interpreted in various other forms. The short answer to the firstly posed question – could *the spirit of Tartu* be understood as the Tartu’s *genius loci*? – is no. *Genius loci* understood as an architectural term, is more concerned with the physical characters of the environment, whereas *the spirit of Tartu* is only partly interpreted through the physical character of Tartu. Therefore – the meaning of *the spirit of Tartu* exceeds this interpretation and is a wider phenomenon that receives its meaning from the cultural history of Tartu, from the opposition with Tallinn, from the academic atmosphere, etc. Therefore, *the spirit of Tartu* is a strong and widely known identity marker for the city. Yet, without one certain meaning.

One thing that characterizes Tartu in different levels is its combined multi-identity through different (and sometimes controversial) *languages* in a wide sense. Firstly, it combines different architectural types; secondly, it is equally influenced by rationalism and romanticism; thirdly it has been historically the crossing point of different cultures, being the meeting point of eastern and western culture; and the image of Tartu is also controversial, including both noble character (“Tartu is the Athen of Emajõgi”) and so to say low character (“Tartu is a village”). Yet, it somehow combines them all harmonically together. Tartu is a mystery.

Kirjandus

- Ali, Abdullah Farhan; Kuzović, Duško 2015. Genius Loci through Parametric Era, Does It Exist? A phenomenological approach to analyse the contemporary architectural discourse. Conference paper at *Genius loci*. Portugal.
- Bouvet, Rachel; Posthumus, Stephanie 2016. Eco- and geo- approaches in French and francophone literary studies: écocritique, écopoétique, géocritique, géopoétique. In: Hubert Zapf (ed.), *Handbook of Ecocriticism and Cultural Ecology*. Berlin/Boston: De Gruyter, 385-412.
- Bravo, Luisa 2010. Genius Loci and Genius Saeculi: A Sustainable Way to Understand Contemporary Urban Dynamics. Conference paper at *Urban Transformation: Controversies, Contrasts and Challenges*. Turkey: Istanbul, 543-554.
- Broms, Henri 2000. Genius loci. *Semiotica* 128(3-4). De Gruyter, 233-242.
- 2001. *Paiga hing. Genius loci*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Convery, Ian; Corsane, Gerard; Davis, Peter 2012. Introduction: Making Sense of Place. *Making Sense of Place, Multidisciplinary Perspectives*. Woodbridge: The Boydell Press, 1-8.
- Gibson, James J. 1986. *The Ecological Approach to Visual Perception*. New York: Psychology Press.
- Hess-Lüttich, Ernest W. B. 2012. Spatial turn: On the Concept of Space in Cultural Geography and Literary Theory. *Journal for Theoretical Cartography* 5: 27-37.
- Hirv, Indrek 2000. Genius loci. *Looming* 11: 1738-1739.
- Jakobson, Roman 2014 [1981]. Dominant. Väljataga, Märt (koost. ja toimet.), *Valik vene vormikoolkonna tekste*. Tallinn: TLÜ Kirjastus, 240-245.
- Jiven, Gunila; Larkham, Peter J. 2003. Sense of Place, Authenticity and Character: A Commentary. *Journal of Urban Design* 8(1): 67–81.
- Jonuks, Tõnno; Remmel, Atko 2020. Metsarahva kujunemine. Retrospektiivne vaade müüdi loomele. *Keel ja Kirjandus* 6: 459–482.

- Järv, Elo Tuule 2017. *Hakkide küsimus Tartus. Konflikti olemusest ja lahendusvõimalustest*. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool, semiootika osakond.
- Jürma, Hallik; Raid, Katrin; Tammjärv, Maia (koost.) 2017. *Kirjanduslikud (eksi)rännakud Tartus*. Tartu: Printon.
- Kaljundi, Linda 2018. Eestlased kui soome-ugrilased. *Vikerkaar* 1-2: 95–106.
- Kiis, Rene 2018. *Emajõe ja Toomemäe poeetiliste representatsioonide võrdlev semiootiline analüüs*. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool, semiootika osakond.
- Kronberg, Janika 2005. Kirjandus. In: Pullerits, Heivi (koost.); Pullerits, Heivi; Tõnisson, Urmas; Liim, Allan; Andresen, Andres (toimet.), *Tartu, ajalugu ja kultuurilugu*. Tartu: Ilmamaa, 505-514.
- Krull, Hasso 2013. Lugu mehest, kes kukkus oma sokiauku. *Vikerkaar* 10-11: 151-163.
- Kõiv, Madis 1990. Pikk öhtupoolik Artur Alliksaarega. *Akadeemia* 6: 1123-1137.
- 1994. Genius loci. *Akadeemia*, 4: 675–691.
- 2005 [2001]. Tardo liin. In: Pilv, Aare (koost.), *Luhta-minek*. Tartu: Ilmamaa, 331–340.
- Laansalu, Anu 1999. Tartu - Moskva - Voronež: Kunstikogu viis kaks ülikooli jälle kokku. *Universitas Tartuensis : Tartu Ülikooli ajaleht* 3: 3.
- Lepajõe, Marju 2007. Tartu luuleelust 17. sajandil. *Vikerkaar* 6: 75-85.
- Lindström, Kati 2010. Autocommunication and Perceptual Markers in Landscape: Japanese Examples. *Biosemiotics* 3: 359–373.
- Lotman, Juri 1987. Tartu kui kultuurimärk. In: Matsulevitš, Tiit (koost.), *Meie Tartu*. Tallinn: Perioodika, 51-54.
- 1991. *Kulturisemiootika: Tekst—kirjandus—kultuur*. Tallinn: Olion.
- 1999. *Semiosfäär*. Tallinn: Vagabund.
- 2000. Inimesed ja märgid. *Vikerkaar* 1: 85-91.
- 2010. *Kultuuritüpoloogiast*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- 2015. Värss ja proosa. *Methis, poeetika erinumber* 16: 175-178.

- 2016. Tekst ja kultuuri mitmekeelsus. *Acta Semiotica Estica* XIII: 211-217.
- Lynch, Kevin 1960. *The Image of the City*. The M. I. T. Press, London.
- Maiste, Juhan 2013. This City and Another. In: Tatar, Tõnis (ed.), *Baltic Journal of Art History* 5: 9-34.
- Maran, Timo 2020. Tähenduslik keskkond ja ökoloogiline kriis. *Akadeemia* 12: 2198-2210.
- Matteus, Arnold 1987. Minu Tartu. In: Matsulevitš, Tiit (koost.), *Meie Tartu*. Tallinn: Perioodika.
- Mikita, Valdur 2014. Mikroetnos. *Sirp* 49: 3–5.
- 2015. *Lindvistika ehk metsa see lingvistika*. Välgi metsad.
- 2016 [2008]. *Metsik lingvistika* (teine, täiendatud trükk). Välgi metsad.
- 2017. *Tartu tähestik ehk Tartu maine ja taevane trükis*. Tartu: Greif.
- 2020 [2013]. *Lingvistiline mets* (teine, täiendatud trükk). Välgi metsad.
- Møystad, Ole 2016. The Spirit Of Place In A Multicultural Society. In: Almaas, Ingerid Helsing (ed.), *Made in Norway: New Norwegian Architecture*. Berlin, Boston: Birkhäuser, 136-141.
- Norberg-Schulz, Christian 1980. *Genius Loci, Towards a Phenomenology of Architecture*. New York: Rizzoli.
- Polanyi, Michael 2009 [1966]. *The tacit dimension; with a new foreword by Amartya Sen*. USA: University of Chicago Press.
- Pärli, Ülle 2018. Kirjandussemiotika. In: Salupere, Silvi; Kull, Kalevi (toim.), *Semiootika*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 281–314.
- Randviir, Anti 2001. Semiootilisest romaanist ja *genius locist*. *Sirp* 25: 10.
- Raud, Rein 2018. *Tähenduste keeris. Tervikliku kultuuriteooria visand*. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- Remm, Tiit 2018. Linnasemiootika. In: Salupere, Silvi; Kull, Kalevi (toim.), *Semiootika*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 448–469.

- Risingh, Johannes Claudii 2009 [1637]. *Kõne Tartu linnast*. Tartu: Ilmamaa.
- Salupere, Malle 2011. *Tuhandeaastane Tartu. Nooruse ja heade mõtete linn* (teine, täiendatud trükk). Tartu: Vanemuise Seltsi Kirjastus.
- 2012. *Kultuuriloolisi vaatlusi Tartu teljel*. Tartu: Ilmamaa.
- Schumacher, Patrik 2020. Parametricism: The Next Decade. *a+u Architecture and Urbanism, Feature: Computational Discourses* 4(595): 40-47.
- Siilivask, Mart; Kimmel, Tõnis 2009. *Jalutaja teejuht. Tartu I. Südalinn ja Toometagune*. Tallinn: Solnessi Arhitektuurikirjastus.
- Storey, David 2012. Land, Territory and Identity. In: Convery, Ian; Corsane, Gerard; Davis, Peter (eds.), *Making Sense of Place, Multidisciplinary Perspectives*. Woodbridge: The Boydell Press, 11-22.
- Tally Jr., Robert T. 2016. Series editor's preface. In: Robert T. Tally Jr. and Christine M. Battista (eds.), *Ecocriticism and geocriticism: overlapping territories in environmental and spatial literary studies*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, ix-x.
- Talvistu, Tiiu 2005. Kunst. In: Pullerits, Heivi (koost.); Pullerits, Heivi; Tõnisson, Urmas; Liim, Allan; Andresen, Andres (toimet.), *Tartu, ajalugu ja kultuurilugu*. Tartu: Ilmamaa, 485-504.
- Tamm, Marek; Kull, Kalevi 2015. Eesti teooria. *Akadeemia* 4: 579–624.
- Топоров, Владимир = Топоров, Владимир Николаевич 2003. *Петербургский текст русской литературы. Избранные труды*. Санкт-Петербург: Искусство-СПБ.
- Torop, Peeter 2013. Autokommunikatsioon ja identiteet. *Vikerkaar* 28: 123–133.
- Udam, Haljand 2001. Henri Broms, „Paiga hing“ ja semiootiline romaan. Järeldsõna romaanile *Paiga hing. Genius loci*, 201-206.
- Undusk, Jaan 2007. Keskkonnafilosoofia ja loodusmõte Balti kultuuriruumis. *Sirp* 21. IX: 4–5.
- Vabar, Sven 2012. Tartu kaks legendikku. *Mitte-Tartu*. Tartu: Topofon, 200-207.

- Vahtmäe, Pille 2008. Füüsiline ruum mõtteruumis: Weneri kohvik *weneristide* mälestustes. In: Tiiu Jaago, Ene Kõresaar (toimet.), *Ruumi loomine: Artikleid maastiku kujutamisest tekstides* (Studia Ethnologica et Folkloristica Tartuensia 11.). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 43–64.
- Velsker, Mart 2019. Kas hävib või püsib? Ülikool ja Tartu eesti luules. *Looming* 12: 1776–1786.
- Velsker, Mart; Soovik, Ene-Reet 2017. Cities within a second city: the case of literary Tartu. In: Finch, Jason; Ameen, Lieven; Salmela, Markku (eds.), *Literary Second Cities*. Cham: Palgrave Macmillan, 89-108.
- Westphal, Bertrand 2011. Foreword. In: Robert T. Tally Jr. (ed.), *Geocritical explorations: space, place, and mapping in literary and cultural studies*. New York: Palgrave Macmillan, ix-xv.
- Wilken, Rowan 2013. The critical reception of Christian Norberg-Schulz's writings on Heidegger and place. *Architectural Theory Review* 18(3): 340-355.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Rene Kiis,

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) minu loodud teose "*Genius loci* avaldumised Tartu-(kon)tekstis,, mille juhendaja on Timo Maran, reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada digitaalarhiivi DSpace kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.
2. Annan Tartu Ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace kaudu Creative Commons'i litsentsiga CC BY NC ND 3.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.
3. Olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
4. Kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Rene Kiis

17.05.2021